

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

591.99.092 Հոմ

Ա-78

ՅԵՐԵՎԱՆ 1934

8911.99.092 Հովհաննիս.

Ա-78

W.

13 APR 2011

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ 1984

MS. A. 6. 1. 1.

70.075

6804-56

ԹՆՆԴՅԱՆ ՅՈՌԱՆԱՄՅԱԿԻ
(1864—1934)
ՈՒ
ՄԱՀՎԱՆ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ
(1929—1934)
ԱՌԹԻՎ :

Գեորգիայի ապարան

9. 11. 11 495

9 cas en 1/2 p 1387

Sept 1830

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յ է ր ե ս

I	Հայ գրականության յերեք պարբերաշրջանը	7
II	Բանաստեղծի կյանքի ուրվագիծը	10
III	Գրական գործունեությունը	13
IV	Ազգայնական դավանանքը	20
V	Թախծերգի հանրային արմատները	22
VI	Առանց ոտարակերության	24
VII	Դիմուկդումների պտուտահորմանում	28
VIII	Արկիլա ու Խարիբդա	32
IX	Կայծերի թերթիկն ու պատմագրական դեմոկրատիզմը	36
X	Գյուղը փրկավայր	42
XI	Հողի վշտի մեծանվագը	47
XII	Սիրերգի սուարկան փաղֆենուխի	49
XIII	Ազգասեր գրուհին կանացի իդեալ	52
XIV	Սոցիալական հակամարտություններին ի տես	55
XV	Խեղճասիրության լուսպեն-դրոշով	58
XVI	Կովի փոխարեն՝ սերը համադարման	60
XVII	Հյուսիսային լեռնային դեպի ըմբոստ Շիրազվածը	62

В темнице выросло дитя,—
Ему ли петь о блеске дня,
О шуме волн, просторе поля?...
Бледна, убога песнь моя,
Как ты, моя слепая доля!...

С. ФРУГ.

I

Հայոց գրականութիւնը զարգացման յերեք պար-
բերաչրջան է ունեցել:

Ամբողջ միջնադարում ու նորադարի առաջին հա-
րյուրամյակներում մեր գրականութիւնը յեղել է աշ-
խարհիկ ու հոգեւոր կարվածատեր ազնւականութեան
գրականութիւն:

19-րդ դարի վերջերին ու 20-րդ դարի սկիզբներին
ծագումն է առնում հայ բանվորական գրականութիւ-
նը՝ մեջտեղ հանելով յուր մամուլը, հրապարակախո-
սութիւնը, վիպական գրվածքներն ու բանաստեղծու-
թիւնները, գրականագիտութիւնն ու պատմական ու-
սումնասիրութիւնները:

19-րդ դարը հայ «3-րդ դասի» գրականութեան վոս-
կեդարն է, յերբ հանդես են գալիս նրա մեծագույն
իդեոլոգները, վորոնց կարապետներին մենք հանդի-
պում ենք դեռևս 17 ու 18 դարերում*): 17-րդ դարում

*) Հասկանալի չէ, վոր Հայաստանում ինչպէս առեւտուրն
ու առեւտրական կապիտալն իրեն մասնակի յերևույթ, այնպէս
և նրանց մասնակի ազդեցութիւնը գրականութեան վրա՝ յե-
ղել են շատ հնուց: Դեռևս վաղ միջնադարում Ազաթանդեղո-
սի առաջարանը ջատագովում էր պերճանքի իրերի առևտուրը:

զբաղանության մեջ վտար է դնում անգլիական հայ մա-
տենագիրը բուրժուական շրջանից — Զաքարիա Ագուլե-
ցին յուր մեծարժեք «Որսագրությամբ»։ 18-րդ դարում,
յերբ հայ բուրժուական մեկիքները ու կաթուղիկոսնե-
րի կողքին առաջին անգամ դնում է յուր նշանավոր քա-
ղաքական գործիչներին, հորիզոնում նաև իբրև հեղի-
նակ յերևում են Պետրոս Գիլանենցն ու ապա Հովսեփ
Շմինը։ Վերջապես նույն դարումն է, վոր յերկու մեծ
գործիչներ հնգկահայ դպրության հիմքը դնելով՝ բաց
են անում հայ գրականության մի փայլուն մեջ Փրանսա-
կան մեծ հեղափոխությունից ել առաջ՝ հայ բուրժուա-
կայի անգլիական խոշոր թեորեալիկները հանդիսանա-
լով։

ԳՆՈՂ ԺԻՎԱՅՆ ԿԱՐԵՈՐ ԱՂԱՏՄԱԳԵՐԱԿԱՆ ՄՃԱՏՅԱՆ Ե Ու ԱՊԿԱՎՐԱԿԻԱՆ ՅԵՐԿ, ԱՅԼԼ ԱՆԳԵՐԱՆԻԿ ՆՄՈՒԸՆ Ե ՀԱՅ ԲՈՒՐ-ԺՈՒԱԿԱՆ ԱՊՉԱԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՂԵՎԻՏԻՆ:

գրականութեան մեջ բանաստեղծ Հովհաննէս Հովհան-
նիսյանն էլ: Հայ Յ-րդ դասի պոեզիայի նույն դարաւոր
բնից արձակված չիվեր են նաև նրա «Բանաստեղծու-
թյունները»:

II

Հովհաննէս Հովհաննիսյանը ծնվել է Վաղարշապատ
ավանում 1864 թվականի մայիսի 8-ին (հին տոմարով
ապրիլի 26-ին):

Ծագումով գյուղացի էր, շինական ընտանիքի գա-
վախ: Հորական պապը գյուղական արհեստավոր էր,
նրան ասում էին զերծիկ Վարդան: Հայրը, բնիկ վա-
ղարշապատցի, Մկրտիչ Վարդանյան Հովհաննիսյա-
նը, յերկրագործ էր, գրագետ: Մայրը, վաղարշա-
պատցի Անուշկա Տեր-Մեսրոբյանը, տնտեսուհի էր,
անգրագետ: Հորեղբայրը, Հովհաննէս անունով, վուչ
միայն գրագետ էր, այլև վոտանավորներ էր հորինում:
Վաղամեռ այս յերիտասարդի անունով էր, վոր ծնող-
ները կոչեցին իրենց անդրանիկին—նորածին բանաս-
տեղծին:

Հովհաննիսյանը գրաճանաչութիւնը սովորել է
հորից: Վեց տարեկան մտնելով Վաղարշապատի ծխա-
կան ուսումնարանը՝ սկզբնական ուսումն առնում է
այստեղ: Մի տարի էլ կարդում է Գայիանէյի նորարաց
դպրոցում, վորի դասատու վարիչն էր գիտնական Վա-
հան Բաստամյանը—Մխիթար Գոչի «Դատաստանա-
գրքի» ուսումնասիրողն ու հրատարակիչը: Այնուհետև
Հովհաննէսին տալիս են Յերեանի պետական պրոպեդ-
նագիան, վորտեղ սովորում է մինչև 1877 թվականի
սեպտեմբերի վերջերը:

Վորդու ուսման հետագա ծախսերը հոգայու հնա-
րավորութիւն չունենալով՝ հայրը դիմում է Մոսկվա,
Լազարյան ձեմարանի վարչութիւնը և հաջողեցնում է
տղային ընդունել տալ գիշերօթիկ աշակերտի թեկնա-
ծու: Մի առ ժամանակ հետո յուր է ստացվում, վոր

յերեսային ուղարկեն Մոսկվա՝ Լազարյանում ուսումը
շարունակելու:

Հովհաննիսյանը տասներեք տարեկան էր, յերբ
կատարվեց նրա ապագայի համար վճռական նշանակու-
թիւն ունեցող այս տեղափոխութիւնը: 1877 թվականի
աշնանը նա հասնում է Մոսկվա և ընդունվում ձեմարա-
նի Յ-րդ դասարանը: Հաջողութեամբ հետևելով դասին-
թացներին՝ 1883 թվականին ավարտում է Լազարյան
ձեմարանը՝ ցույց տված առաջադիմութեան համար
ստանալով արծաթյա մեդալ: Նույն տարվա ոգոստոսին
մտնում է Մոսկվայի համալսարանը՝ մասնագիտու-
թիւն ընտրելով պատմա-բանասիրական հոլդը: Այս-
տեղ էլ հենց վերջացնում է համալսարանական կրթու-
թիւնը 1888 թվականին և ստանում համապատասխան
վկայական, վորի տակ պատմաբանասիրական Փակուշ-
տետի դեկանի փոխարեն ստորագրել է ուսաց հռչակա-
վոր պատմաբան Վասիլիյ Կլյուչեւսկին:

Տասնումեկ տարի յե մնում Հովհաննիսյանը Մոսկ-
վայում և այս ժամանակամիջոցում լիովին կազմակերպ
վում է իրրե անձնավորութիւն ու հեղինակ: Նա Մոսկ-
վա մտնում է, վորպես մի սովորական գյուղացի տղա,
իսկ յերբ 1888 թվականին, 24 տարեկան հասակում,
թողնում էր մայրաքաղաքը, նա այնտեղից դուրս էր
գալիս իրրե հայ գրականութեան մեջ արդեն հռչակված
ու մեծ հույսեր տվող բանաստեղծ, լեզվագիտական ու
մանավանդ գրականագիտական այնպիսի կրթութեամբ
ու պաշարով, վոր քչերն են ունեցել հայ արվեստագործ-
ներից:

1888 թվականից սկսվում է բանաստեղծի կյանքի
մի նոր շրջան: Այն տարվա աշնանը հրավիրվում է յուր
ծննդավայրը, Վաղարշապատ, Գեվորգյան ձեմարանի
ուսուցիչ: Այստեղ էլ մնում է մինչև 1912 թվականի
ամառը: Քառորդ դար տեղ այս շրջանում միմիայն
կարճ ժամանակով 2 անգամ (1891—4 ու 1900—1 թ.)
փոխադրվում է Թիֆլիս ուսուցչի ու տեսչի պաշտոնով,

բայց չուտով ելի վերադառնում ե վաղարշապատ՝ դասախանդելը շարունակելու Գեորգյան ճեմարանում: Այս տարիներում հիշատակելի կենսագրական դեպքն այն է, վոր բանաստեղծը 1889 թվականի ամռանը Յեվրոպայի անցնում չըջագայելու՝ այցելելով Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսն էլ:

Վաղարշապատում բանաստեղծը մեծ հասակում ադրել է մոտ 25 տարի (հիշյալ ժամանակաշրջանում 22 տարի ու յերեք տարի յեւ հետո, 1919—1922 թվականներին): Այս քառորդ դարը բոլորովին ուրիշ ազդեցութուն է ունեցել նրա տաղանդի զարգացման վրա: Հետ քնկած ավանի դորշ կյանքը նպաստավոր պայմաններ չունեի այնպիսի կակուղ կամքի, հեղ բնավորության ու բանաստեղծական մեղմ խառնվածքի համար, վորպիսին ուներ Հովհաննիսյանը: Եջմիածնի արեղայական տաղտուկ մթնոլորտը և Վաղարշապատի մանրիկ-բուրժուական ու մանրիկ-չինովնիկական տափակ միջավայրը մի կատարյալ թաղթադուկ էր, վորն աննկատելի կերպով դեպի յուր խորքերն էր քաշում մի փայլուն տաղանդ: Պաշտոնը Արուստանի փրկեց վոչ միայն Դորպատը, այլև այն, վոր Եջմիածինը ձեռքերը թափահալելով հրաժարվում էր նրանից և հեռու վանում նրան: Հովհաննիսյանն այս կողմից ավելի անբախտ դուրս յեկավ: Նրան մարդ ու բանաստեղծ դարձրեց Մոսկվան, բայց նրա տաղանդի ու աշխարհայացքի զարգացումը վտանգվեց շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր Եջմիածինը յուր կրծքին շատ պինդ էր սեղմում պոետին: Բանաստեղծի ծննդավայրի հասարակական մթնոլորտը նրա գրական վայրելքի պատճառը յեղավ: Հայոց գրականության պատմության տիրալի եջերից մեկն էլ այն է հիշվելու անշուշտ, վորտեղ պատմվելու յե, թե ինչպես հայ աշխարհարառ պոեզիայի ալախոսիկ վարպետը Եջմիածնի սինոդի ատենադպիրը դարձած՝ տարիներ շարունակ յուր սրերը մթնացնում էր կղերանոցի սքեմավորների հետ վանական նիստերին մասնակցելով կամ թի:

20-րդ դարում հաս ու հասի մասին գրարառ արձանագրություններ կազմելով:

1912 թվականի ամռանը Հովհաննիսյանը քաղաքային ուսումնարանական հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնով փոխադրվում է Բագու, վորտեղ մնում է մինչև 1918 թվականը: Այն տարվա մայիսին քաղաքական հայտնի իրադարձությունների հետևանքով անցնում է Հյուսիսային Կովկաս, վորտեղ մնալով մեկ տարի՝ 1919 թվականին վերադառնում է յուր հայրենի գյուղը՝ այստեղ հայկական միջնակարգ դպրոցի վարչի պաշտոն ստանձնելով: 1922 թվականին վերջնականապես թողնում է ծննդավայրը և փոխադրվում Յերևան, վորտեղ ապրում է նախ իբրև պաշտոնյա, ապա իբրև վաստակավոր թուշկառու:

Նրա «ծառայության ցուցակը» ձոխացած էր արդեն յերեսնամյա մանկավարժական, ավելի քան քառասնամյա հասարակական ու մանավանդ հիսնամյա գրական գործունեյության անցյալով:

Այստեղ, հանրապետության մայրաքաղաքում, բանաստեղծը վաթսուն հինգ տարին լրացրած հասակում վախճանվում է 1929 թվականի սեպտեմբերի 29-ին, յերեկոյան ժամը 5-ի մոտերքը՝ հանկարծամահ լինելով: Հուղարկավորությունը լինում է հոկտեմբերի 2-ին. թաղվում է Յերևան քաղաքի «Մլերի» կոչված գերեզմանոցում:

III

Հովհաննիսյանը գրական գործունեյությունը «յուր համար» սկսել է աշակերտական նստարանից, Լազարյան ճեմարանում: Այստեղ այն ժամանակ դասատու էր բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզյանը, վորը հենց սկզբից մեծապես ազդել է յուր սանի վրա:

Հովհաննիսյանի դպրոցական տետրակները, վորոնք պահվում են Յերևանի պետական թանգարանում,

ցույց են տալիս, վոր նա վոտանավորներ սկսել է գրել դեռևս 1879 թվականին, յերբ 15 տարեկան էր, 4-րդ դասարանում:

Թվագրված վոտանավորների շարքում ամենավաղ գրվածը Փրանսացի բանաստեղծ Արնոյի «Տերեվ» բանաստեղծության թարգմանությունն է, վորի տակ նշված է «1879, ապրիլ»^{*)}: Նույն տարում սրան հետևում են ուրիշ, ինքնուրույն ու թարգմանական վոտանավորներ, վորոնցից մինչև հիմա վոչ մեկը չի հրատարակված:

Պատանի բանաստեղծի գրականապես «բոյ քաշելն» ապշելի չէ առաջին տարիներում: 1879 թվականին նրա գրածները կատարելապես աչակերտական փորձեր են: մեկ տարվա ընթացքում նա այնպես է հասունանում, վոր 1880 թվականին 16 տարեկան պատանու գրչի տակից յեկնում է «Տեսե՞լ ես արդյոք այն բլուրները» բանաստեղծությունը, վոր արդեն փարպետի գործ է արվեստի տեսակետից:

Բանաստեղծն առաջին անգամ գրական հրապարակ է յեկնում 1883 թվականին^{**)}, յերբ Տիգրան Նազարյանի «Աղբյուր» մանկական ամսագրում նույն թվականի ապրիլի համարի մեջ տպագրված լույս է տեսնում նրա մի ինքնուրույն վոտանավորը («Ձինջ յերկնքից վոսկի

*) Արնոյի այս վոտանավորը մեր գրականության մեջ հայտնի չէ Ռաֆայել Պատկանյանի թարգմանությամբ ու «Վոստիկ» վերնագրով:

**) Գրականության մեջ տարածված է մի տեղեկություն, թե բանաստեղծը գրական հրապարակ է յեկել 1882 թվականին, յերբ իբր լույս է տեսել Գյոթեյի «Ձկնորսի» նրա թարգմանությունն Եղիաթանի «Արարատում»: Բայց այս տեղեկությունը, վորի հիման վրա յեկ հենց հաշվում էյին, թե բանաստեղծի գրական գործունեյության 30-ամյակը լրացել էր 1912 թվականին, սխալ է: Մեր ստուգումը պարզեց, վոր «Ձկնորսը» տպված է «Արարատում» վոչ թե 1882 թվականին, այլ այս հանդեսի 1884 թվականի մարտի 31-ի գրքում:

տրե, Տալիս ե մեզ սիրո բարե» և այլն^{*)}: Այս միջոցին բանաստեղծն ուղիղ 19 տարեկան էր:

Լազարյան ձեռարանի բարձր դասարաններում Հովհաննիսյանն աշխատակցում էր դպրոցական «Հույս» թերթին՝ միաժամանակ անդուլ տքնելով յուր գրարվեստը կատարելագործելու վրա: Այս շրջանի գործերից գրական արժեք ունեն հատկապես նրա թարգմանությունները:

Սակայն Հովհաննիսյանի պոետական մեղրամիսր կազմում է նրա կյանքի այն շրջանը, յերբ նա համալսարանի ուսանող է. 1884 թվականի գարնանից մինչև 1888 թվականի ամառը, յերբ նա ավարտում է համալսարանը, հորդ ու անընդհատ խփում է նրա բանաստեղծությունների վճիռ շատրվանը՝ մատաղահաս տաղանդի արևի տակ շողշողալով ծիածանի բոլոր գույներով: Չափազանցություն չի լինիլ, յեթե ասենք, վոր բանաստեղծն այս շրջանումն է գրել յուր մինչև հիմա տպագրված բոլոր վոտանավորների գրեթե 50 տոկոսը, վոր յեթե գնենք գեղարվեստական գնահատության կշռի մեկ թաթը, թերևս կարող է քաշել, բարձրացնել մնացածը պարունակող մյուս թաթը:

Այս միջոցին բանաստեղծը մասնակցում էր Մոսկվայի հայ ուսանողների գրական ընկերության գործունեյությանը: Ուսանողական այս խումբը կազմակերպում էր հավաքույթներ, վորտեղ զեկուցումներ էյին կարդացվում հայ ուսանողների ու ինտելիգենցիայի համար, մասնակցում էր հասարակական գործերին և մատչելի հրատարակություններ էր անում: Խմբի՝ բանաստեղծից ծածուկ հավաքած միջոցներով է ահա, վոր 1887 թվականին իրրե հիշյալ սերիայի № 5 հրատարակություն լույս է տեսնում Հովհաննիսյանի «Բանաստեղծությունների» անգրանիկ գրքույկը Մոսկվայում:

Գրքույկը թողնում է մեծ տպավորություն: Արևե-

*) Հմմտ. նաև «Աղբյուր», 1913 թ. ապրիլ:

լահայ, նույնիսկ արեւմտահայ մամուլը վկայում է, Վոր-
վտանաւորներն այս փոքրիկ տետրով հայ գրականու-
թյան ասպարեղը վոտք եւ հընում մի անվիճելի տա-
ղանդ, Վոր փայլուն ապագա յե խոստանում: Հասարա-
կությունն, ել յուր կողմից ե ջերմ ընդունելություն-
ցույց տալիս: Յեւ այս թվականից Հովհաննիսյանի
համար միանգամ ընդմիշտ ապահովվում է քնարերգակ
պոետի ու վոճարան հեղինակի անունը:

Հովհաննիսյանը շարունակում է յուր գրական
գործունեությունը՝ բանաստեղծություններ տպագրե-
լով զանազան հրատարակությունների մեջ:

Շուտով նրա բանաստեղծություններից «Ժայռը»,
«Ավերակը», ««Գյուղի ժամը», «Հատիկը», «Արտավազ-
գը», «Սյունյաց իշխանը», «Աշուղը» և այլն, թարգմա-
նություններից «Յոլուն աստղերը», «Գերի արագիլը»,
«Անգրագետը», «Յերգչի անեծքն» ու մյուսները մտնում
են դասագրքերի մեջ, հեղեղում ուսումնարանները և
կամ արտասանվում հանդեսներում, իսկ տաղերը, «Ախ,
տվեք ինձ քաղցր մի քուն», «Ալագյազ բարձր սարին»,
«Արագն յեկավ լափին տալով», «Լուռ կաց, սիրտ իմ»,
«Նոր գարուն» յեղանակվում և յերգվում են՝ լայնորեն
տարածվելով ժողովրդական մասսաների մեջ ել*):
Այսպիսով Հովհաննիսյանը բառացի իմաստով դառնում
է դասական հեղինակ ու ժողովրդական բանաստեղծ:

*) Սրանցից «Արագն եկավ»-ն այնքան է ժողովրդականա-
նում և մերվում մեր անդիր բանահյուսության հետ, Վոր հե-
տագայում լրագրության մեջ մինչև անգամ մի կուրյոզային
վեճ է ծագում այն մասին, թե ո՞վ է յերգի հեղինակը—պոետի
ժողովուրդը, թե ժողովրդական պոետը: Տեսեք Պ. Մակին-
ցյանի «Գրական մանրունքներ» («Մշակ» լրագիր, Թիֆլիս,
1914, ապրիլի 23, № 87), Գ. Լեվոնյանի «Գրական ասուլիս-
ներ» («Մշակ» 1914, ապրիլի 29, № 92) ու իրեն՝ բանաստեղծի
հոգւածը — Հ. Հովհաննիսյան «Մի լուսաբանության շուրջը»
(«Մշակ», 1914, մայիսի 10, № 100):

Ուսուցչական գործունեության յերեսնամյա շր-
ջանը միատեսակ չի ազդել Հովհաննիսյանի բեղմնավո-
րության վրա: Յեթե ընդունենք, Վոր այս ամբողջ շր-
ջանում նա արտադրել է այնքան, Վորքան գրել եր ու-
սանողության 5 տարում, ապա համեմատելով կտես-
նենք, Վոր վարժապետության առաջին տասնամյակում
նա ստեղծագործում է նախկինի կիսի չափ, իսկ մնա-
ցած յերկու տասնամյակից ամեն մեկում ուսանողական
շրջանի հազիվ քառորդի չափ:

1908 թվականին, առաջին գրքույկի տպագրությու-
նից մոտ 20 տարի անց, Բագվի Հայոց Կուլտուրական
Միության միջոցներով լույս է տեսնում նրա «Բանաս-
տեղծությունների» նոր ու ճոխացրած հրատարակու-
թյունը: Այս թվականից մամուլի մեջ սկսվում է աստի-
ճանաբար զորեղացող կամպանիա Հովհաննիսյանի ող-
տին: Զանազան կողմերից ձայներ են խմբում նրա հորե-
լյանը տոնելու մասին: 1912 թվականին Վաղարշապատի
հորելյանական հանձնաժողովը մի փոքրիկ գրքույկով
լույս է բնծայում նրա «Բանաստեղծությունների» ժո-
ղովրդական հրատարակությունը: Նույն թվականից
տարբեր վայրերում սկսում են կատարել բանաստեղծի
պատվին հորելյանական հանդեսներ: Վերջապես 1913
թվականին մայիսի 10-ին (հին տոմարով ապրիլի
27-ին) Բագվում, բանաստեղծի պաշտոնավայրում,
հայ ու հարևան ազգությունների ներկայացուցիչների
մասնակցությամբ հանդիսավորապես տոնվում է նրա
գրական գործունեության յերեսնամյա հորելյանը:
Արևելահայ գրեթե ամբողջ մամուլը*), այլ և ուսե-

*) Ասում ենք «գրեթե», Վորովհետև, ինչպես հիմա յե
պարզվում, ամենատարածված կովասայ լրագիրը—Թիֆլիսի
«Հորեղունը», Վոր այսպիսի շարք ու լինողով տոնել եր այն ժա-
մանակ իրեն ու յուր թախանջին չի ճկած յերկու հայ հե-
ղինակի հորելյանները, իսկ աղբարտ բոլիտակ եր հորելյանը
Հովհաննիսյանի, Վորը նրանի յերկուսի հակառակորդն եր

քին մամուլի որդաններ Կովկասում ու Մոսկվայում ար-
ձագանգում են հորելյանին՝ հալածաբերով բանաստեղ-
ծի դերն ու գործի արժանիքները:

Գրականության ու մամուլի մեջ Հովհաննիսյանի
սյուզիայի նկատմամբ յեղած ուշադրությունն ու հար-
ցասիրությունն ավելանում էլին հետզհետե, յերբ
պայթեց համալսարանային պատերազմը յուր ահռելի
հետեանքներով, վորոնց ժամանակ մոռացվեցին կուլ-
տուրական ու գրական շահագրգռություններն առհա-
սարակ:

Համալսարանային պատերազմից հետո, յուր գրա-
կան գործունեյության 5-րդ, վերջին, տասնամյակում
Հովհաննիսյանը շատ քիչ բան է արտադրել: Այս տաս-
նամյակը գրական արդասավորության կողմից չի կա-
րող համեմատվել մինչև անգամ նրա ստեղծագործու-
թյան տառջին հնգամյակի հետ (1880—1884):

Համարվում: Թիֆլիսի հայ գրողներից մեկն այս մասին մեր
արած հարցումին պատասխանելով գրում է մեզ 1930 թվականի
հունիսի 29-ի նամակով:

«Հովհաննիս Հովհաննիսյանի մասին յես գրել էյի մի
բավական ընդարձակ հոդված, վորը պիտի տպվեր «Հորիզո-
նում»: Հոդվածը չարվեց, սրբագրության թերթը յես ստացա և
սրբագրելով ուղղում էյի տպարան ուղարկել, հանկարծ կար-
գադրվեց «առայթմ հոգվածը չտպագրել, մինչև խմբագրական
կոլեգիայի նիստը»: Հոդվածը 2—3 շաբաթ այդպես մնաց, և
այդ վորոշումն ինձ հայտնեցին — «Հովհաննիսյանի հորել-
յանին չարձագանգել»: Հետեանքն այն յեղով, վոր հոդվածը
կորավ, ձեռագիրն ել մնաց տպարանում: Այս խնդրում գծախո-
տարար մեծ դեր խաղաց մեր հայտնի գրողներից մեկը»:

Յեվ այսպես, история правду видит, да не скоро ска-
жет... Ախսո՛ւս, նամակագիրը խորհրդավոր կերպով լուծ է
այն մասին, թե ով էր մեր հայտնի գրողներից այն մեկը, վոր
այն ժամանակ Դեմ Մրուտի դեր էր կատարում «Հորիզոնի»
պահնորդական բաժանմունքում...

Պոետը չունեցավ յուր յեթե վոչ բոլոր յերկերի
կամ բոլոր տպագրված գործերի, գոնե լույս տեսած բո-
լոր բանաստեղծությունների յիակատար ժողովածուն
տեանելու խնդրությունը: Մինչև հիմա չի կազմված նրա
տպագիր յերկերի բիրիտգրաֆիան: Չի գրված նրա
կենսագրությունն ել:

Թեև դեռ մանրամասն հայտնի չի նրա միջավայրի,
կենցաղի, մտքի ու սրտի պատմությունը, բայց և այն-
պես մեզ անվիճելի յե թվում, վոր բանաստեղծի վեր-
ջին տասնամյակների անհատական յերգերի մեծ մասի
տիրությունն արտահայտություն է նաև այն հանգա-
մանքի, վոր նա գիտակցում էր, թե յուր սյուզիայի
վայրահակ ընթացքի պատճառը յուր կյանքի անհրա-
պույր, գորշ ու դաժան պայմաններն են:

Հնադարի մեծ գիտնականներից մեկը — Արիստե-
դեսն ասում էր. «Տվեք ինձ մի հենակետ ու մի լծակ,
և յես կրարձրացնեմ յերկրագունդը»: Հենակետը մար-
դիս ընդունակությունն է, լծակը՝ պայմանները: Պայ-
մանները բախտավորների համար լծակ են, անբախտ-
ների համար՝ լուծ: Անհատների կյանքում պատահում
է այնպես ել, վոր պայմանները յերբեմն լծակ են լի-
նում, յերբեմն ել լուծ:

Հովհաննիսյանի համար կյանքի պայմանները հե-
տամնաց նահապետական ավանից մինչև միջազգային
խոշոր կենտրոններից մեկը — Վաղարշապատից մինչև
Մոսկվա — լծակ էյին, իսկ մայրաքաղաքի լայնաշունչ
համալսարանից ու բանաստեղծի պայծառ աշխատանո-
ցից մինչև մայրավանքի անող սինոդն ու չինովնիկի
նսեմ պաշտոնախուցը՝ լուծ:

Հենակետը կար, լծակն էր լծանում, ծանրանում...

Որեցոր հարվում մեղրամոմի պես,
Հատնում են ույթերս, և խինդ, և ավյուն,
Մանուկ իղձերիս կարոտում եմ յես,
Ել բացվելու չե ինձ համար դարուն:

Յեվ սիրտս, վոր մի տավիղ եր անուշ,
Հնչում եր, վորպես կարկաչուն աղբյուր,
Ախ, այսոր բեկբեկ՝ լարերը քնքուշ,
Մահու դրոշմով լռել ե տխուր...

IV

Շատերի կողմից նշված ե, վոր Հովհաննիսյանի պոեզիայի հիմնական տոնը, հնչյունը թախծային ե. նա մեր գրականության մեջ առաջնակարգ թախծերգու է ճանաչված: Սակայն նրա պոեզիայի սոցիոլոգիական ուսումնասիրության միջոցին բավական չի շեշտել նրա բանաստեղծությունների միևնույն ժամանակահատվածը, այլ տն-հրաժեշտ ե պարզել նրա թախծերգի արմատները, վորոնք դերադանցապես հասարակական են՝ նեղ անհատական կյանքի պայմաններով բարդացած:

Վո՞րն ե այն կոլլեկտիվը, վորի ապրումներին արձագանգ ե տալիս բանաստեղծի թախծոտ քնարը:

Մեր մասնանշումը, թե Հովհաննիսյանը գաղափարապես պատկանում ե հասարակական այն հոսանքին, վորի ակունքը հասնում ե մինչև Մովսես Բաղրամյանի «Հորդորակը», արդեն տալիս ե այս հարցման պատասխանը:

Ինքը բանաստեղծը չատ անգամ ե արտահայտել յուր վոտանավորներում, թե նրա հասարակական շահագրգռության առարկան ամենից առաջ ազգությունն ե, հայրենիքը: Այսպես, գրական հենց առաջին քայլերի ժամանակ պոետը հայտարարում ե.

Յեվ մնաք բարով, սե՛ր, համբո՛ւյր կուսի,
Յեվ մանուկ հրճվա՛նք մատաղ որերի,
Յես հայրենյացս եմ միայն սիրահար,
Նա ե լոկ վշտի աղբյուր ինձ համար:

Նույնը կրկնում ե հաստատում ե բանաստեղծը տասնյակ տարիներ անց. յուր կյանքի վերջին շրջանում նա դիմելով հայրենիքին՝ ասում ե՝

Յերգներին մշտական
Տիրուհին ես պաշտելի,
Իմ այցելու գիշերվան
Վշտի անհուն ժամերի:

Մի ուրիշ բանաստեղծության մեջ նա ներկայացնում ե յուր հոգեհարազատներին, վորոնք այնպես համապատասխան են իրար—մուսային, վոր փշյա պսակով ե գարդարուն, ու հայրենիքը, վոր պիրկ չլթայակալ ե.

Յեվ հիմա մուսաս այսպիսի գիշեր
Յերևում ե ինձ փուշ պսակ գլխին,
Յեվ յերգում յեմ յես քո կուռ չլթաներ,
Սարուկ հայրենիք, իմ մայր տխրադին:

Սոցիալական համակրությունների նույն բեռն ե դեպ ինքը քաշում բանաստեղծի հոգին, յերբ նա ներկայի ծանր կացությունից հետո ուզում ե յերգել յուր հասարակական-քաղաքական ակնկալությունն ու յերազանքն ել.

Յեվ հիմա միայն՝ անուշ, սիրելի
Մի յերազ ունեմ, յերկիր պաշտելի,
Վոր մեկ ել քնարս ձեռքս առնեյի
Քո հարությունը տոնելու համար:

Պոետի դրոշն ակներև ե, վորոչ: Նա պատկանում ե այն բանակին, վորին ղինվորագրվել էյին նրա անմիջական նախորդներն Ալիշանից մինչև Գամառ-Քաթիպա ու Պեչիկթաշլյանից մինչև Սմբատ Շահաղիդյան:

Սակայն հասարակական-դասակարգային ի՞նչ նոր մտայնության ու տրամադրությունների արտահայտություն են պոետի յերգերը, ինչո՞վ ե բանաստեղծ տարբերվում յուր նախորդներից, կամ վորո՞նք են այն նոր հատկանիշները, վորոնցով ոժտված ե նրա պոեզիան:

Հովհաննիսյանի հասարակական-քաղաքական պոեզիան, վոր ձևավորվել է դիմապորտայես անցյալ դարի վերջին տասնամյակներում, հայ հանրային բուրժուական, ազգայնական խավերի տրամադրության վայրէջքի արձագանքն է:

Այս վայրէջքի սկզբնակետը 1878 թվականին Պրուսիայի մայրաքաղաքում գումարված միջազգային կոնգրեսն է Տաճկահայաստանին վերաբերող ունայն 61-րդ հոդվածով: Բեռլինի հաշտությունը հայոց հարցի հուսախաբող ЮРБОВ ДЕНЬ-ը դարձավ կատարելապես: Նույնիսկ ծայրահեղ լավատեսներն ստիպված էին խոստովանելու, թե ախրություն ու վհատություն էր նշմարվում «ազգի վրա», և թե ժողովուրդը հուսա-հատված էր^{*)}: Բայց թե իրոք ինչպիսի լքում էր առաջ բերել յեվրոպական դիպլոմատիայի անտեսող արարքը հայկական անընդհատ շրջաններում, վորոնք այնքան սին հույսեր էին դրել «քրիստոնյա» պետությունների «մարդասեր» քաղաքականության վրա Տաճկահայաստանին ինքնավարություն կամ օեֆորմներ տալու հարցում, — ամենից պարզ ցույց են տալիս հետևյալ տողերը, վորոնց մեջ մի նշանավոր հայ հեղինակ պատկերացնում է յուր հոգեմիճակը Բեռլինի կոնգրեսից հետո:

«Շատ տխուր էյի այն որը... Արշավանքը Տաճկաստանի վրա թեև մեծամեծ ու ազնիվ խոստմունքներով էր սկսված, բայց փայ-բոժինը շատ անարդարությամբ էր կատարվում... Վոչ մի ավաղակախումբ այնպիսի լրբությամբ իրա մեջ բաժանած չէր կապուտ կողոպուտը, վորքան վոր այս նորատեսակ խաչակիրների փոճակը բաժանում էր որ ցերեկով, փող ու թրմբուկների ձայնով յուր կատարած հափշտակությունը: Իսկ տաճկահայերս, թշվառ հայերս, այդ միջոցին

դռնե դուռ ընկած, այդ ավաղակապետների ծառաների առջև ծուներ դրած՝ մեր պապերու թողած ժառանգության ամենափոքրիկ մասն էյինք խնդրում և մեզ չէյին տալիս. վոչ միայն չէյին տալիս, այլև ծիծաղում էյին մեր պարզամտության վրա... Ախ, շատ տխուր էյի այն որը... Ամենին, ամենին անիծում էյի այդ տխուր որը, մինչև անգամ ծնած որս անիծում էյի:»^{*)}

Յեվ այսպես գրում էր—գիտե՞ք ով—Ռափայել Պատկանյանը... նա, վոր գրո՛հի շրջանի բանաստեղծն էր, հրահրող ռազմերգակը հայ պոեզիայում: Տեսնելով նաև ներքին ույթերի բացակայությունն ազգային ինքորինություն ստեղծելու գործում՝ նույնիսկ նա ընկճվել էր և սգում էր 1878 թվականին:

Վհատիչ մտքեր... բայց յես ի՞նչ անեմ,
Չունիմ յես փոսկի, վոր յեղբարցս տամ,
Ույթ ել չունեմ յես նոցա պաշտպանեմ...
Ե՛հ, կերթամ հետերն զեթ տրամիմ ու լամ:

Ահա «տրամելու և լալու» այս տրամադրությունների, նահանջի տալրումների արտահայտիչը յեղավ Հովհաննիսյանի պոեզիան, վոր բողբոջել էր սկսում 80-ական թվականների վհատ միջոցությունում:

Սրան անշուշտ մեծապես նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, վոր նույն տարիները նահանջի ու վհատության ժամանակաշրջան էյին ռուսական հանրային կյանքում ել, մի կյանք, վորի այլիքներն ազդում, և տրամադրությունները համակում էյին նաև հայ առաջավոր ինտելիգենցիային: Ռուսիայում Ռիսակովի սումբի վորոտից հետո հասարակական կյանքում թաղավորում էր մեռելային լուծյունը համատարած: Դրականության մեջ միալար սգում էր պոեզիան Նաղ-

^{*)} Մյուսուկի (Ռ. Պատկանյանի) «Մեր տեղի ծակլարունները»: Տեսեք «Հացի կտոր. դեյթունցուն» ժողովածու Գր. Զուրաբյանի խմբագրությամբ, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 12—15:

^{*)} Հմմտ. Մինաս Զերպ «Ինչ շահեցանք Պեղինի վհատ ժողովեն», Կոստանդնուպոլիս, 1878, էջ 7 ու 24:

սոնի, վոր հայրենի իրականութիւնը բնորոշում եր
իբրեւ «անթափանց գիշեր, վորը խաւար ե ինչպես գե-
րեզման»:

Հաջորդող 90-ական թվականների հասարակական
քաղաքական անցքերը չբարձրացրին Հովհաննիսյանի
տրամադրութիւնը: Մի կողմից՝ ցարական ռեժիմի
խստացումն ու դաժանութիւններն ամբողջ պետութեան
մէջ ու մասնավորապէս Կովկասում, մյուս կողմից՝
սուլթանական վարչակարգի խժեժութիւններն ու հայ-
կական ահռելի կոտորածներն ռամանյան կայսրութեան
մէջ և հատկապէս տաճկահայ վիլայեթներում՝ սոսկալի
ազդեցին Հովհաննիսյանի քնարի վրա:

«Սգո որերը» ծնեցին սգո յերգեր, և պոետը վերջ-
նականապէս կաղապարվեց իբրեւ թախծերգակ:

Գամառ Քաթիպայի պոեզիայի հակառակ, վորը
սրա գոված բազեյի նման ճախրում եր վորստենչ և
ռազմի կարոտով ծղրտում.—

Յե՞րբ ապա սաստ, յե՞րբ սրի շաչյուն,
Փողի ձայներ, մարտի գոչյուն,—

Հովհաննիսյանի պոեզիան յուր յերգած արտուտի
պէս թփրտում ե վիրավոր և հեծեծում սևսրտած.

Յես սեր կյերգէյի, բայց և ազնիւ մարտ,
Այլ, ա՛խ, ցրտերից խամբեցավ գարուն,
Թռչնեցավ սրտիս անուշ կոկոն վարդ,
Կապված և լուռ՝ վտակ կարկաչուն:

VI.

Պատկանյանի վոտանավորներէից Հովհաննիսյանի
բանաստեղծութիւնները զանազանվում են վոչ միայն
վայրէջքի տրամադրութեամբ ու թախծալի տոնով,
այլ և մի կարեւոր կետում ել: Այս կետը պոետի վերա-
բերմունքն ե դեպի ոտար ժողովուրդները, դեպի հա-
րեան ազգութիւնները:

Հայ պոեզիայի պատմութեան մէջ ամենաթթու ո-
տարատեցութեան ներկայացուցիչը Պատկանյանն ե:
Յեթե վերցնենք սրա միմիայն գրական լեզվով հորի-
նած բանաստեղծութիւնները, հարեան ժողովուրդների
այսպիսի վորակումների կհանդիպենք:

Թուրքը հոտած ե, մոլի, անկրոն, մոլեկան, ան-
սիրտ,

հույնը՝ դարեւոր վոսոխ, կրոնամոլ, խարդախ,
յեզդին՝ տավարի գող,
ռամանլին կամ տաճիկը՝ կատաճ, չար, տուփոտ,
անգութ,

չերքեզը՝ հեն, այսինքն ավազակ,
պարսիկը՝ հոտած, անկրոն, մոլեկան, վոխերիմ,
գուռ, տուփոտ,

ռուսը՝ նենդ, գայթակղիչ, բռնակալ,
բուրքն՝ անգութ, անկշտում, չար,
վրացին՝ գիժ, սարկորեն չլթա կրող, գինեճան և
ոտարն ընդհանրապէս, վոր Հայաստանն ե ապ-
րում, ճպոտ, պլշած աչերով, ատելի:

Քամառ-Քաթիպան քիչ անգամ ե զանազանում բո-
նացող ազգի բռնակալին—սուլթանին, փաշային և
այլն: Նրա անգուսպ զայրույթն ուղղված ե ազգերի
դեմ: Նմուշի համար հիշենք նրա շովինիզմը ցուցա-
դրող հայտնի քառյակը, վորտեղ սպառնում ե հարեան
ազգերի բոլոր վորդիներին անխտիր.

Նենդ ուս, թուրք մոլի, պարսիկ վոխերիմ,
Դարեւոր վոսոխ գուռ հույն կրոնամոլ,
Գիտցեք, վոր իմ սուր յերկսայրի սրից
Անվնաս չեր մնալ վոչ մի ձեր վորդին*):

*) Սմբատ Շահազիզը, վոր ընդհանուր առմամբ զերծ ե
Պատկանյանի շովինիզմից, նույնպէս ունի հատվածներ, վոր-
տեղից արտափայլում ե նրա խղճուկ հայացքը հարեան մի
քանի ժողովուրդների մասին: Հմմտ. Կովկասյան լեռնականնե-
րի վերաբերմամբ «Լեոնի վիշաք» Մոսկվա, 1865, էջ 68, վրա-
ցիների վերաբերմամբ՝ նույնտեղ, էջ 80 ու մասմեղական ժո-
ղովուրդների վերաբերմամբ՝ նույն տեղ, էջ 114:

Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունները միանգամայն ուրիշ վորակ ունեն այս կողմից:

Նրա վոտանավորներում ոտար ժողովրդի անուն չկա բոլորովին: Նրա յերգերը միանգամայն զերծ են նախորդ բանաստեղծների շովինիզմից: Սուրբ ուղղե-
րով Արագածին՝ պոեան իրավամբ տաում է յուր մասին.

Քո ալեղարդ կատարին

Աչքս ուղղած թախծալից՝

Ել չի տեսնում ոտարին

Հոգուս աչքը թախծալից:

Հովհաննիսյանի նացիոնալիզմն անշուշտ չի նույնա-
նում, բայց մի՛ քիչ մոտենում է Միքայել Նալբանդյա-
նի նացիոնալիզմին, վորը հայոց դատը պաշտպանելով՝
չէր տոգորվում ոտարակերությամբ, այլ ուղղվելով
նվաճողների պետական ուժիմի բռնակալության դեմ՝
պահանջում էր «խոստովանել մյուս ուրիշ ազգություն-
քը անխտիր նույնպիսի իրավանց ժառանգ, վորպիսին
ստացել է ինքը»*):

Վալերիյ Իրյուսովը « Поэзия Армении » ժողովա-
ծույի ներածականում ճիշտ է նկատում, թե «Պատ-
կանյանի պոեզիայի նշանակությունը լիովին գնահա-
տելը դժվար բան է այն ընթերցողի համար, վոր հայ
չի»: Այս ճիշտ, բայց մեղմ է ասված: Այո, Պատկան-
յանի մի շարք վոտանավորներն անհասկանալի յեն մի
հեռավոր ոտարի համար, նրանք վոչ մի հույզ առաջ
չեն բերի մի արարի, մի հնդիկի կամ մի չինացու մեջ,
բայց այս դեռ ամբողջ շարիքը չի: Գամառ Քաթիպայի

*) Թե վորքան արմատական հայացքներ ուներ Մ. Նալ-
բանդյանն ազգության ու ազգային հարցի մասին ընդհանրա-
պես, այս կարելի չէ տեսնել մեր «Միքայել Նալբանդյան» աշ-
խատության մեջ, Յե-կան, 1928, էջ 47—57:

վոտանավորների մեջ կան այնպիսիները, վորոնք, ճիշտ
հենց այն քառյակի նման, վոր սպառնում է ջնջել ու-
սի, թուրքի, հույնի ու պարսկի բոլոր վորդիներին
անխտիր, միմիայն դայրույթ ու ատելություն կարող
են առաջ բերել, յեթե թարգմանվելով մատչելի դա-
նան հարեան ազգերի ընթերցողներին:

Ուրիշ է Հովհաննիսյանի քնարը՝ մասամբ հենց
հանրային տրամադրությունների իջնող ընթացքի
շնորհիվ:

Վերելքն ու հարձակումը սաստկացնում են թշու-
մական վոգին ու դայրույթը հակառակ բանակի դեմ.
վայրենքն ու նահանջը հոգեբանորեն ազդում են նոր
ուղղությամբ. սկսվում է մեղմանալ վոսոխների նկատ-
մամբ վոխը, և սաստկանում է յուրայինների ճաղկու-
մը: Նահանջողը հանդուրժամիտ է դառնում և ինքնու-
ղատ:

Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների մեջ
բռնությունը, հայածանքը, շարիքն անդեմ են ազգա-
յին յերանգի կողմից, մի տեսակ՝ պատմական տա-
րերք. մինչև անգամ համաշխարհային պատերազմի
արհավիրքներին նվիրած մի բանաստեղծության մեջ նա
կոնկրետ ազգային-հասարակական բանակներ չի տես-
նում, այլ նկատում է մի կույր ույթ—բախտը դարբին:
Այսպիսի ըմբռնման մեջ հեռավոր կերպով նշմարվում
է պատմական դետերմինիզմի ազոտ գաղափարը: Վոր-
քան ել պատմագիտական կոնկրետացման տեսակետից
այսպիսի ըմբռնումն անբավարար լինի, բանաստեղծու-
թյունների ընդհանրական դառնալու կողմից այս ան-
դեմ պատկերացումը նպաստավոր է անպայման:

Այս հատկության շնորհիվ Հովհաննիսյանի պոե-
զիան, վոր յերգում է յուր հայրենիքի վիշտն առանց
ալատյաց չեչաերի, կարող է սիրելի լինել ամեն մի
ազգության ընթերցողի, վորի յերկիրը տնքում է ո-
տար նվաճողի կամ սեփական բռնակալի կրնկի տակ:
Նրա գրվածքները կարող են հուզել այնպես, ինչպես

հուզում են Շեմշենկոյի, Ծրուզի ու Նադսոնի լավագույն վոտանավորները: Այս տեսակետից նրա այն բանաստեղծությունները, վորոնց մեջ լսելի չե «յերկրի մրմունջը», կարող են ազատագրական յերգեր դառնալ այն բոլոր ժողովուրդների համար, վորոնք թեև ընկճված են և տառապում են իմպերիալիզմի լծի ներքո, բայց վոգեկորված են ազատագրության ու լավագույն ապագայի հույսով:

Թոշնեցան ծաղկունքն իմ անուշ յերկրի,
Սառույցը կապեց արյունոտ վտակ,
Եւ պիտի ծաղկի՞ կուրծքը սարերի,
Արդյոք կտեսնե՞մ աղբյուրներն հստակ:

Յերանի մեկ եւ աչքս բանայի,
Յեվ դու, իմ շեն տուն, այժմ գերեզման,
Ավետաբերի՞ց յես ընդունեյի,
Լսեյի որհներդ քո վերածնության:

VII

Հետաքրքրական է նաև վորոշել, թե քաղաքական որիենտացիայի հարցն ինչպես է անդրադարձել Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների մեջ:

Նահանջի արամադրությունն աղբել է նրա վրա նաև այս ուղղությամբ:

Նրա հասարակական-քաղաքական պոեզիան այս կողմից եւ ավելի զգաստ ու իրատես է դարձել:

Ինչպես հայտնի չե, արեւելահայ բանաստեղծության ու վիպագրության մեջ յեղել է յերկու գլխավոր որիենտացիա—ռուսասիրական ու ռուսատյաց (կամ յեվրոպասիրական):

Ռուսական որիենտացիայի ճանաչված ներկայացուցիչը Խաչատուր Աբովյանն է, վորը գրում եր «Վերջ Հայաստանու» մեջ. «Որհնվի են սհաթը, վոր ուի որհնած վորտ հայոց լիս աշխարհը մտավ և զղլբաշի անիծած չար շունչը մեր յերկրիցը հալածեց: Քանի վոր մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր ցերեկ մեր քաջած

որերը մտքներս բերենք, ռուսի յերեսը տեսնելիս յերեսներիս խաչ հանենք, ասածուն փառք տանք, վոր մեր աղոթքը լսեց, մեզ ուս թագավորի աստվածահաստատ ձեռի տակը բերեց»:

Աբովյանին հակառակ եր մտածում Պատկանյանը: Նա հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգը տեսնում է ցարական Ռուսիայի կողմից: «Մշակ» վոտանավորի մեջ նա աղբարարում է, թե «սելավ կուգա հյուսիսեն»: «Արաքսի արտասուներ» մեջ Ռուսաստանը անվանվում է «ոտար փեսա» ու «գայթակղիչ», վորը շղթայի յե զարկել կովկասյան ժողովուրդներին: Ծանոթ քառյակում նա կոտորվելու արժանի ոտարների շարքում հիշում է նաև նենդ ռուսին: «Փեսաներ» վոտանավորի մեջ յերկու անգամ ցարական Ռուսաստանը կոչված է «Նոր Խուժաստան»:

Վերջապես հիշատակենք «Որորք Հայաստանի» վոտանավորը, վորտեղ նա դիմելով հայրենիքին՝ ասում է աչկարա.

Քեզ ուսը*) թուր ձեռը բռնած
Մարդ էի թողնում քեզի մոտ.
Թե մոտ յեկան, դարձյալ չե փույթ,
Ունի շատ ումբ ու վառող:

Վոր աչքերդ չի խրտուրդեն
Վառ շողերը արեգին,
Անթափանցիկ ու մեծ ասպար
Ունի բռնած իր ձեռքին:

Կամ թե անուշ քնիդ խափան
Զլինին նաև քու վորդիք,

*) Տպված բնագրում պակասում է «ուս» բառը: Մենք իմաստից հանելով յենթադրաբար դրինք «ուս»: Հետո ուրախությամբ տեղակացանք ընկեր Յերվանդ Շահադիլից, վոր Պատկանյանի յերգերի մի հին տետրակում հենց այսպես եւ նշանակված է:

Սպառազեն պահապաններ
Նոցա վրա կան հերիք:

Ռուսառայաց Պատկանյանը յեվրոպասեր եր: «Ազատ
յերգերի» հեղինակը յեվրոպական դիմուղղման վրա
մեծ հույսեր եր դրել: Դեռ Բեռլինի 61-րդ հոգվածից
հետո ել, յերբ մեղմացել եր սրա թողած հուսակործան
տպավորութիւնը՝ Գամառ Քաթիպան դարձյալ յերգ-
վում եր:

Ձե, չե, դահիճք չեն յուսավոր ազգեր,
Վստահ ենք, նոքա չեն մորթիլ հային,
Ձի հուսահատիինք, իմ յեղբայր հայեր,
Մեզ ել իրավունք կուտան մարդկային: *)

Հովհաննիսյանը միանգամայն ձեռնթափ ե թե՛ Ա-
բովյանի ու թե՛ Պատկանյանի որիենտացիաներից: Վոչ
«քրիստոնյա» Ռուսաստանից ոգնութիւն, վոչ ել «լու-
ստօր» Յեվրոպայից ակընկալութիւն:

Բա՛վ ինչ ապրեցանք անմիտ խոսքերով
Յե՛վ թեթեւամիտ սին յերազներով...

Տարիների գլորվելն ու թշվառութեան հարատե-
վումն անողնականութեան նույն ճիչն ե խլում նրա քնա-
րի լարերից:

Ո՛վ անբախտ յերկիր, և այս նոր տարին
Չբերեց պայծառ որվանդ ավետիք.
Կարոտ մնացիր դարնան արեին,
Ծուխի պես ցնդեց յերազդ գողտրիկ:

*) Մեր հեղինակներից Ռաֆֆին յերիտասարդ հասակում
սաստիկ դեմ եր ռուսական որիենտացիային (Հմմտ. «Սալբու»
առաջարանը), իսկ Հովհաննես Թումանյանը համաշխարհային
պատերազմի ժամանակ՝ ջերմ կողմնակից (Հմմտ. նրա «Վեր-
ջին տաղնապը» վոտանավորը «Հորիզոն» լրագրում, Թիֆլիս,
1914, նոյեմբերի 9, № 250 ու «Վերջին որը» բանաստեղծու-
թիւնը, «Հորիզոն» 1915, մայիսի 2, № 94:

Արաաքին ոգնութեան վրա հույս չդրած բանաստեղ-
ծին մտատանջութեան մեջ ե ձգում ներքին ույթեթի տկար
ու անպատրաստ լինելը:

Կռիվ ե այս կյանքն, և այս կռիվի մեջ
Վորքա՛ն անպատրաստ, տկար մեր ույթեր.
Բայց մենք գնում ենք մի հուսով անվերջ
Յե՛վ շունինք վոչինչ մենք այլ քաջալեր:

Բռնակայները գորեղ են, ներքին ույթերը՝ թույլ:
Այսպիսի պարագայում անհրաժեշտ եր ույթերի ծայրա-
հեղ տեսեսում: Սրա հակառակ բանաստեղծը տեսնում ե
մի հախուռն ու ցամալի գործելակերպ,

Յերբ մենք միշտ պատրաստ մի ծանր կռիվի՝
Վատնում ենք ույթեր դեռ չկազդուրված:

Գաղափարների այս կապակցութեամբ նոր ու այթ-
մեյական յուսարանութիւն են ստանում «Սյունյաց իշ-
խանի» հետեյալ տողերն ել, վորոնք մարդարեական են
և կարծես գրված են համաշխարհային պատերազմի
աղետաբեր բաղխումների ու մեծ տարագրութեան ժա-
մանակ:

Յե՛վ դո՛ւ, ուժասպա՛ռ, վիրավո՛ր յեղնիկ,
Ի՞նչպես կամեցար պարսիկ առյուծին
Կռիվ յելանել... Անբա՛խտ հայրենիք,
Արյունդ հոսում եր հեղեղի նման,—
Գու նոր վերքերով մի՞թե հարութիւն
Կամեցար առնել... Յերեսիդ վրան
Դեռ չեր ցամաքել արտասովաց առուն—
Մի ժպիւր՝ հակառ դու գու վտանգին
Յույց տվիր անահ: Յե՛վ ի՞նչ. փոխանակ
Որոր ասելու նիրհող զազանին,
Սոսկալի մարտի զարկեցիր կոչնակ...

Անշուշտ, բանաստեղծը շատ ավելի իրատես ե, քան
ի պաշտոնե քաղաքագետները: Սակայն հենց այս իրա-
տեսութիւնը չքաղցնում ե ինքնապարծութեան միրաժ-

ները, և պարզվող տեսարանում նկարվում է անմխիթար
ու անմխիթարական կացութունն աշխարհակալ պե-
տությունների մրցությամբ դո՛ւ դարձած փոքրիկ ժո-
ղովրդի:

Մահամերձ հիվանդ՝ անփա՛ռք ապրեցար,
Հավում ես կամաց դու մոմի նման.
Դու կալճեր տվիր, խարույկ չունեցար,
Գնում ես դեպի անխաչ գերեզման:

Ձի յերգում ալիւս, ալի կոծում է բանաստեղծը:
Սիրելու սնարին սմքած՝ սրա սուգը սարսուռ է ազդում.
պարզ լավում է սեվակնած՝ սրածողի սառնաչունչ սոսա-
փյունը...

VIII

Հանրային յերկու հատվածի վիճակն ել—թե տաճ-
կահայերինն ու թե ուսասհայերինը—սե զույներով է
պատկերանում Հովհաննիսյանի աչքին:

Այնտեղ՝ սուլթանիզմի Սցիլլան, այստեղ՝ ցարիզ-
մի Սարիբզան:

Սուլթանական Թուրքիան պոետին ներկայանում է
անչեն անապատ ու ժողովրդական սպանդանոց, վորի
մասին նա ութսունական թվականներին պատմում է
լրաբեր քամու բերանով:

Յես սլանում եմ չորցած դաշտերից,
Ուր հին ավերակ նոր ավերակին
Միշտ տեղ է տալիս. բոլոր կրճքերից
Լոք հառաչանք է թռչում դառնագին:

Ուր չկա անգուսպ կրքերին սահման,
Ուր որ ու գիշեր խիտ դատավճռին
Սպասում են անթիվ զոհեր բռնության,
Ուր չկա ժպիտ մեկի յերեսին:

Այնտեղ թռչնում է վարդը կոկոնում
Չտեսած չողը վոսկի արևու...

Յեվ արդյոք յե՞րբ է այն թշվառ յերկրում
Փրկության դարուն նորից ծաղկելու...

90-ական թվականները վոչ միայն չարդարացրին
մի լավ ապագայի նրա ակնկալությունը, այլ ելավելի
հուսախաբեցին. սկավեցին տաճկահայերի սոսկալի
ջարգերը, վորոնց ծանրության տակ բոլորովին կուչ
յեկավ) բանաստեղծի հոգին:

Յեվ այսօր ահա արյան հեղեղից
Շառագունեցավ յերկինքը վճիտ,
Անգոր հառաչանք, ճիչեր վշտալից
Մեր յերեսներից խլեցին ժպիտ:

Աչք ենք դարձրնում ամենքս ակամա
Դեպի այն տխուր հովիտն արտասվաց,
Ուր հայ գութանի յերգն ամենօրյա
Դարձել է ավեր վողբացող մի լաց:

Պոետը նորից հիշեց և յերգեց դարնան մասին, բայց
այս «նոր դարունը» նրա յերազած «փրկության դարու-
նը» չէր, այլ ավերի ու սրածության դարուն:

Սեվ-մութ պատեց աշխարհին,
Սար ու ձոր դառան արին,
Մեղ վայ բերեց ես տարին,
Ո՛ւր ես գալիս, ա՛յ դարուն:

Դու յետ բերիր հավերերին,
Ո՞նց տեր բլնեն բներին,
Սաղ տեղ չկա մեր յերկրին
Չուր ես գալիս, այ դարուն:

Պոետի հանրային շահադրդության գլխավոր ուր-
յեկան ելի «արտասվաց» հովիտն եր, Անդրմասիսը, ինչ-

այնս վոր յեղել եր Պատկանյանի ու Ռաֆֆու համար՝
Շահազիզի ու Պոռչյանի հակառակ, վորոնց ուշադրու-
թյունն ամելի սեփեոված եր ուստահայ հասարակական
հարցերի վրա: Բայց և այնպես Հովհաննիսյանին մտա-
հոգում եր նաև ուստահայերի կացությունը, Այսրմա-
սիսը:

Խաչատուր Աբովյանի հիշատակին նվիրած վոտա-
նավորի մեջ, վոր ցարական գրաքննությունն արգելել
եր հրատարակել, բանաստեղծը ուստական ռեթիմը նկա-
րում է իրրե մի դաժան ու հեղձուկ վոստիկանական մի-
ջավայր. յուր ապրած այն ժամանակաշրջանը նա անվա-
նում է «դառն օրեր»:

Յերբ ահն ու կասկած

Իրը յերկանաքար, հանդերձ կապարի,
Պատեյ ե, խեղդել միտքն հասարակաց,
Յերբ կոպիտ ձեռքն անլույս խավարի
Յեվ խարազանը անգուսպ բռնության
Միայն բերում է հուսահատություն,
Մինչև յերկյուղով ստվերը սեփական
Ընդունել վրիժառու մարմնավորություն:

Ռուսահայ իրականության մեջ գլխավոր վտանգը
այլասերումն է. ստեղծվում է մի մթնոլորտ, վորտեղ
բուն թափով առաջ է գնում ազգային, ու քաղաքա-
յրական դիմազրկման պրոցեսը:

Այս գատարկ կյանքի անմիտ խնջույքում,
Ուր աննպատակ անցնում են օրեր,
Ուր ամեն վառ կիրք, ամեն սուրբ զգացում
Խեղդում են չնչին առօրյա հոգսեր:

Ուր բաքոսական զեղխություններով
Մաշվում է, թռչնում ծաղիկ հասակի,
Ուր ունայն փառքի սին յերազներով
Զոհվում է բերկրանքն ազատ վիճակի:

Յերբ վոսկի հորթին տաճարներ կանդնած
Մենք վաճառում ենք և՛ խիզ, և՛ ամսթ,
Յեվ նորա համար աստված մոռացած
Ել արդարության չենք քաշում կարոտ:

Յերբ մեր անզգա կրծքին կախ տալով
Մի ցնորակա՛ն պառվի բոժոժներ
Սիրել են տալիս մեզ նենգ զգվանքով
Անարգ սարուկի թունոտ շղթաներ:

Թեև բանաստեղծը պարզ չի շեշտում, բայց նրա
տված պատկերներից հեշտ է յեզրակացնել, վոր ուս-
տական իրականության մեջ հայերին սպառնացող այս
այլասերումը խոչոր կենտրոններումն է կատարվում և
վոչ թե գյուղերում, վորտեղ կյանքն իհարկե զգվար է
անվանել «խնջույք» ու «բաքոսական զեղխություն-
ներ», և վորտեղ անշուշտ չկան «կրծքի պառվի բոժոժ-
ներ» ու «վոսկի հորթի տաճարներ»:

Այսպիսով յեթե տաճահայերի հանդեպ ծառացած
եր տնտեսական-կուլտուրական վայրենացումն ու Ֆի-
զիկական բնաջնջման օրհանը, ուստահայերին սպառնում
է ցարական «խարազանը անգուսպ բռնության» կամ
«նենգ զգվանքը», վոր «սիրել է տալիս անարգ սարու-
կի թունոտ շղթաներ», այլև քաղաքների այլասերումն
ու ապականությունը:

Բնորոշ է այն, վոր չնայած կոմկառյան քաղաք-
ներում արդյունաբերական կապիտալի մուտք գործե-
լուն ու գործարանային պրոլետարիատի հրապարակ
գալուն՝ Հովհաննիսյանի տված բանաստեղծություն-
ների մեջ չենք նշմարում վոչ միայն գործարան ու բան-
վոր բառերը, այլ և նույնիսկ քաղաք բառ: Քաղա-
քային կյանքի տեսարաններ, վոր այսպես թե այնպես
ելի կարելի չէ գտնել Շահազիզի վոտանավորներում,
նույնպես չի տվել նա յուր տված բանաստեղծու-
թյունների մեջ:

Քաղաքի շերտավորումը, սրա զարգացման հետևանքներն ու կարևորությունը հասարակությունը վերակազմելու տեսակետից՝ հասկանալի չեղավ պոետին վոչ յերիասարդ ու վոչ էլ ծերունի հասակում:

Սակայն այսպես չէին նրա ժամանակակիցներից վոմանք 80-ական թվականներին ռուսահայ իրականությունից մեջ: Սրանցից մեկը, անդրանիկը հայ մարքսիստներից, պատմում է.

«1885 թվի մոտուր Գանձակի դյուղերով մի պտույտ անելուց հետո, մնացի մոտ մեկ ու կես ամիս Նյուդքյար դյուղում... «Նիկոլի» աղբյուրի մոտ նստած՝ կարդում էյի սիրուհու նամակի պես լաստալը...»

- Այդ ի՞նչ էք կարդում, — լսում եմ հանկարծ:
- Կարդում եմ լաստալը, — պատասխանեցի յես:
- Լաստալ, ինչպե՞ս գտաք, չե՞ վոր արդելված է:
- Գիտեմ արդելված է, գտա և կարդում եմ:

Լաստալի գրվածքի ընթերցանությունը ինձ վրացացող տպավորություն թողեց»*):

Լաստալի ու Մարքսի ընթերցանությունից առաջացած այս ցնցումը, վոր շուտով ցնցելու եր ամբողջ հայ իրականությունն ու գրականությունը, դժբախտաբար չի շոշափել Հովհաննիսյանին:

IX

Բանաստեղծի կարձ, խորիմաստ ու ցնցող այն խոսքը, թե

Դու կայծեր տվիր, խարույկ չունեցար, —
վոր նա ուղղել է հայրենիքին և վորի մեջ տվել է յուր յերկրի յերկհազարամյա պատմության բնութագրեր, կարող է զարմանք առաջ բերել այն ընթերցողի մեջ, վոր հայ հեղինակից սովորաբար դուր ու հիաց-

մունք է յուր ազգային անցյալի մասին: Այս զարմանքի առթիվ պետք է հիշեցնենք յերկու հանգամանք. նախ, վոր Հովհաննիսյանի հիշյալ խոսքերը պատահական չեն. նա նույն միտքն ավելի ընդարձակ զարգացրել է ուրիշ տեղ, և յերկրորդ այն, վոր բոլոր հայ հեղինակներն էլ ազգային անցյալի նկատմամբ անխափ միևնույն վերաբերմունքը չեն ունեցել միշտ:

Սրանցից շատերին հայ անցյալը յերևացել է իրեն մի յերանավետ ժամանակաշրջան, յերբ թերությունները, յեթե յեղել են, քաղաքական-վարչական չեն ու վոչ էլ տնտեսական-սոցիալական: Նրանց նկատած գլխավոր թերությունը բարոյական է. հին հայերն անմիաբան էյին, ատեցող, նախանձոտ:

Սակայն կա հայ գրողների մի փոքրաթիվ խումբ էլ, վորին հայ անցյալն վոսկեղար չի թվացել. սրանք այնտեղ նկատել են վոչ միայն բարոյական սովերակողմեր, այլ և քաղաքական-վարչական ու տնտեսական-սոցիալական այնպիսի յերևույթներ, վորպիսին է հայրենի բռնակարությունը, հայ դասակարգերի հակամարտությունը, ժողովրդական մասսաների շահագործումն ու հարստահարումը հին Հայաստանում «փառապանծ» իշխողների կողմից:

Առաջին կարգի հեղինակները հիացած են, վոր անցյալում տեսնում են հայ հաղթական արքաներ, հայ քաջարի իշխաններ, հայ մեծազդեցիկ հոգևորականներ: Նրանց յերկերում աչքի յե ընկնում չքամուր ու ծառայամիտ հայրենասիրությունը, վոր այս դեպքում հանդես է գայիս իրեն պատմագրական արխատուկատիվ:

Յերկրորդ կարգի գրողները հիասթափված են հայ անցյալից, վորովհետե նախկին դարերում աննկատելի չեն կամ աննախանձելի վիճակ ունեն բուն ազգը, հասարակ ժողովուրդը, ստորին դասակարգերը: Սրանց գրվածքներում յերևում է պարզասեր ու պլերեյական

*) Գեվորգ Ղարաջյան (Ս. Տ. Արևմեդ) «Անցյալի հիշողություններից», Թիֆլիս, 1918, էջ 35—36:

նացիոնալիզմը, վոր հրապարակ է յեւնում վորպես պատմադրական դեմոկրատիզմ:

Հովհաննիսյանի տերմինով յեթե ասենք, առաջին-
ները «խարույկի» թեորիան են ընդունում, իսկ յերկ-
րորդները՝ «կայծերի»:

Ճիշտ է, ինքը Հովհաննիսյանը մի քանի վստահա-
վորի մեջ յուր տուրքը տվել է «խարույկի» թեորիային՝
մերթ ընդ մերթ հիշելով «անցած փառքը», «գյուցա-
զանց վողին», «փառավոր նախորդներին» և այլն, —
բայց և այնպես չի կարելի ժխտել, վոր այս թույլիկ
հիշատակումների կողքին նա ունի ընդարձակ ու մե-
ծարժեք եջեր էլ, վորտեղ հանդես է գալիս նրա պատ-
մադրական անուրանալի ու բավական արմատական
դեմոկրատիզմը:

Բանաստեղծը մի քանի պատմական նյութերի մասին է
գրել: Սրանցից «Վահագնի ծնունդն» ու «Արամավազը»
սիմֆոնիկ իմաստավորում են ստացել, և միմիայն
«Սուռյաց իշխանն» է, վոր իրական պատմա-հոգեբա-
նական մշակման է յենթարկվել: Այս պոեմայի մեջ էլ
հենց գտնում ենք հայոց պատմական անցյալի մասին
բանաստեղծի վերաբերմունքն ու արտահայտած խիստ
դատավճիռ*):

Պոեան ընտրել է մի դժվարին նյութ՝ ըմբոստա-
նալով ավանդական հայացքների դեմ: Նրա հերոսը
Ծ-րդ դարի քաղաքական գործիչներից մեկն է — Վասակ
Սյունին, պարսկական դիմուղղման պարագային, վո-
րին հաղորդակների ընթացքում անարգել և սևաց-
րել է հայ պատմադրությունը, և նղովել հոգեվորակա-
նությունը՝ գովասանքն ու դափնինները տալով նրա
քաղաքական հակառակորդին, Վարդանին — կանո-

*) «Սուռյաց իշխանի» սկզբի Ծ քառյակը խիստ ազդված է
Նազտնի „Из тьмы времен“ բանաստեղծության սկզբի Ծ
քառյակից: Շարունակությունը միանգամայն տարբեր է: Նազ-
տնի գրածի մեջ Հերոստրատն է հերոսը:

նական սրբերի շարքն անցած Մամիկոնյանին, վոր
բյուզանդական որենտացիայի ղեկավարն էր *): Վա-
սակի մասին շատերն են գրել Հովհաննիսյանից առաջ:
Սուռյաց իշխանին բանաստեղծության նյութ դարձրել
է նաև Ալիշանը «Դատաստանք Վասակա մատնչի» վեր-
նագրով պոեմայի մեջ**), բայց Ալիշանն էլ իբրև հոգե-
վորական, ու այն էլ պատմադրական արխատիքատիզմի
ներկայացուցիչ, չէր կարող անաչառ լինել Սյունյաց
իշխանի նկատմամբ. նա էլ է Վասակին նկարում իբրև
փառասեր, անձնամոլ, դավաճան, վոր արժանի չէր
զնդանի խալարին ու դժոխքի բոցերին:

Հովհաննիսյանը չի ընկճվում հաղորամյակների
ընթացքում ավանդական դարձած վերաբերմունքից,
անտես է անում հին ազգասերների ատելությունն ու յե-
կեղեցու սաստը և նոր ակնոցներով է նայում Վասակի
արտաքին ու հոգեկան աշխարհին: Սոսկական քրեա-
կան տիպի փոխարեն նա նրա մեջ տեսնում է հեռահա-
յաց հայրենասեր, իրատես քաղաքագետ, վորդեսեր
ծնող, սայթաքած առաքինի ու տանջվող հանցագործ:
Վասակը պատկերանում է վոչ միայն իշխանի, վոչ
միայն հայի, այլ և մարդ էյակի սպրումներով:

Վասակի տրագեդիայի այսպիսի ըմբռնումը մի
կատարյալ հերձված էր. առաջին անգամ էր, վոր պատ-
մական մի խոչոր անցք ու սրա գործիչները բանաստեղ-
ծորեն պատկերացվում էին վոչ յեկեղեցու տեսակետից:
Մինչև անգամ հայ պատմադրությունը դեռ քննական
ակնոցներով չէր մոտեցել Ծ-րդ դարի կրոնական կոչված
պատերազմին ու սրա հերոսներին: Հովհաննիսյանի

*) Միջնադարի միակ հայ մատենագիրը, վոր դատափետում
էր յուր ժամանակվա հայերի բյուզանդական որենտացիան
ընդգրկած ապստամբական շարժումները և ջատագովում հա-
կաբյուզանդական հոսանքի քաղաքականությունը, Ծ-րդ դարի
պատմագիր Ղեմոնդն է:

**) «Նվազը», Գ. պրակ, Վենետիկ, 1867, էջ 129—143:

պոեմայի գրվելուց ու տպվելուց (1887 թ.) բավական ժամանակ եր անցել, յերբ հրապարակ յեկավ պատմագետ Գարագառչյանը Վասակին լիովին արդարացնող յուր հայտնի կարծիքով*) :

«Սյունյաց իշխանը», վոր մի սեղմ ու սիրուն դրամատիկական պոեմա յե ազատամիտ հայացքներով, խոր հոգեբանությամբ, ցայտուն հակադրություններով, վառ պատկերներով, վորորուն պարբերություններով ու պերճ լեզվով, վոչ միայն գեղարվեստական նորույթ եր, այլ և իդեոլոգիական մի խիզախ մարտահրավեր միջնադարյան մտածողությանն ու պատմահայացքին :

Բայց այդ անցյալի խորին խավարից
Ահա առնում ե հոգումս հարություն,
Նա, վոր մերժված ե բոլոր աշխարհից,
Վորի հիշատակն հանդիմանություն
Լսել ե միայն : Բայց անեծքների
Անվերջ կարկուտը ինձ չե չփոթում .
Սե գրոշմի տակից մաշված ճակատի՝
Յեռ նրա ալրող տանջանքն եմ տեսնում :

Հովհաննիսյանը բոլորովին չի արդարացնում Վասակին, բայց գեղարվեստական փայլուն եջերում տալիս ե նրա հոգու բարդ ու հետաքրքրական յերկվեջներն այնպես, վոր ընթերցողի մեջ վոչ միայն կարեկցություն, այլ և համակրանք ե զարթեցնում : Պոեման համակում ե խորապես : Վասակի հոգեկան դրաման ծավալվում ե և սաստկանում՝ անցնելով չորս հանգույցից, վորտեղ ուժգին իրար են բախվում հերոսի մարտական խոյանքն ու ընտանեկան ոջախի կարոտը, նրա կորովի հայրենասիրությունն ու քնքույշ զավակասիրությունը (Վասակի վորդիները պատանդ եյին պար-

սիկ արքունիքում և կլտանգվելին հայերի ապստամբության դեպքում), հակառակորդների քաղաքականության սխալ ընթացքի համոզմունքն ու նրանց անձնվիրաբար նահտտակված հանդիսանալու գիտակցությունը և վերջապես դավաճանության նկատմամբ զգացած նողկանքն ու դավաճանած լինելու սոսկումը :

Պոեմայի մեջ իդեոլոգիական տեսակետից խիստ կարևոր են յերեք հատված . առաջին՝ այն, վորտեղ փառավոր անուն ու հիշատակ ժառանգած իշխույների գործունեյությունը յակոնարար ընտրոշվում ու մերկացվում ե, իրեն «արյան պայտներ, անառակության խայտառակ տաճար և արենապիղծ շամբշոտ գիշերներ» . յերկրորդ՝ շարունակությունը կազմող տողերը, վորտեղ բանաստեղծը բացատրական վորակումն ե տալիս Վարդանանց «հայդուկային» գործունեությանը, և վերջապես Յ-րդն ու վերջինը—պոեմայի խորագրին ու կծու նախերգանքը, վոր հայ պատմագրական դեմոկրատիզմի ամենանշանավոր գրվագներից մեկն ե :

Արյան փայլով, տանջանքներով անմահացած,
Ինչպես ցնորք յերևում են որերն անցած .
Յեռ չեմ կարող նոցա նայել լուռ պարծանքով,
Այլ մի խորին ցավակցության զգացմունքով :
Ի՞նչ մեզ թողին մեր քաջարի գոված նախնիք,—
Լացի, վորդի անփառունակ մի հայրենիք . . .
Յեմ անձրեր ծաղկափռակ վառ փունջերի,
Վոր մանկական բերկրությունով՝ անմիտների
Առաջին ենք մենք տաքածում, յես մի նշան
Համարում եմ մեր փոքր հոգու աղքատության .
Շղթան սիրող ստրուկների մի բազմություն—
Ահա նոցա թողած անփառ ժառանգություն :

Այս տողերն անգիր անելն ու միշտ մտքում պահելը մեծ ոգուտ կտար վոչ միայն հայ անցյալն ուսումնա-

*) Հմմտ. Ա. Մ. Գարագառչյան «Քննական պատմություն հայոց», մասն Դ., Թիֆլիս 1895, էջ 132, 139 ու 144 :

սիրող ծառայամբն պատմարաններին, այլ և նացիո-
նալիստական ինքնապարծությամբ հոռացած պարտի-
զանամուլ քաղաքագետներին:

Յեղեղ են բանտարկեղծներ, վորոնք անուն են հա-
նել մի քանի, յերբեմն նույնիսկ մեկ հատիկ վոտանալո-
րով: Յեթե Հովհաննիսյանն ուրիշ վոչինչ գրած չլի-
ներ, նա հայ պոեզիայի պատմության մեջ իրրե անվի-
ճելի մեծություն կհիշվեր յուր «Սյունյաց իշխանով»,
վոր մինչև հիմա ել մեր գրականության մեջ նմանը չու-
նի յուր տեսակում: Իսկ յեթե նա գրեր այս պոեմայի
նախերգանքը միայն, անաչառ պատմագիրն այս գեղ-
քում ելի նրա անունը կմտցներ հայ հանրային մտքի
պատմության մեջ՝ նրան դասելով պատմագրական գե-
մոկրատիզմի այնքիսի նշանավոր ներկայացուցիչների
շարքում, վորպիսիք են Շահամիր Շահամիրյանը, Մատ-
թեվոս Մամուրյանն ու Արսեն Թոխմախյանը:

X

Ազգայնական հոսանքի գրողներին ընդհանրապես
հատուկ է այն մտայնությունը, թե յերկրի թշվառու-
թյան գլխավոր պատճառը քաղաքական նվաճումն է ու-
տարի կողմից: Սրա համաձայն ել նրանք մաստառների
տառապանքի ու հարստահարության վերացման ուղին
համարում են ոտար տիրապետողի լծից ազատագրվելը:
Յեթե չլինի այլապես բռնեցքը, յերկիրն ելի կզառնա
մի բարելի գրախոս*):

Տնտեսապես յերջանիկ է պատկերացվում հատկա-
պես հայ գյուղը, վորի իդեալացումը գտնում ենք վոչ
միայն հայ վիպագրության մեջ (Խաչատուր Աբովյան),

*) Ռաֆֆին «Մշակ» վոտանավորի մեջ մինչև անգամ իրրե
գյուղական միջավայրում գործող վախատուական կապիտալի-
ներկայացուցիչ դնում է պարսկին կամ մահմեդականին (Հմմտ-
«Աղբյուր», 1883, № 8—9, էջ 279—284):

այլև հայ նոր պոեզիայի մեջ, Ռաֆայել Պատկանյանի,
Մեսրոբ Թադիսյանի և Ուրախակից-Բարեկամի վոտա-
նավորներում:

Ռաֆայել Պատկանյանը «Շինականի յերեկոյան յեր-
գի» մեջ նկարագրում է գյուղական փոքրիկ ընտանիքի
բարոր ու զոհ վիճակը, իսկ «Յերկու պատկեր» վոտա-
նավորում՝ գյուղական նահապետական անպարտք ու
անկարոտ գերդաստանի ծով տունը, վոր կործանվում է
ոտարի բռնությամբ: Մեսրոբ Թադիսյանը մի վոտա-
նավորի մեջ, վոր ունի ուշագրավ «Տնտեսական» վեր-
նագիրը և վորը մինչև այժմ վրիպել է մեր գրականու-
թյան պատմությունն ուսումնասիրողների աչքից, հիա-
յած նկարագրում է հայ գյուղի սակավապետ ու ապա-
հով կենցաղը՝ վերջինս հակադրելով քաղաքացիների
կյանքին*): Վերջապես հիշենք մեր նոր գրականու-
թյան մեջ հայ գյուղի անդրանիկ իդեալացումը, վոր
հրապարակվել է մեզանից մոտ դար ու կես առաջ: 18-րդ
դարում, 1795 թվականի ովգան ամսի 30-ին (նոր տո-
մարով փետրվարի 25-ին) գրած մի վոտանավորում
«Աղգարարի» մի աշխատակիցը, Ուրախակից-Բարեկամը
զովերգում էր գյուղական կյանքը Հայոց աշխարհում,
իրրե մի բարերաստիկ, առանձնացած, անագահ ու ար-
դարագործ կյանք, վորտեղ ««ստացվածքը բնական» է,
աշխատանքը՝ «միարանական» և ավելի ապահով, քան
«ունայն» քաղաքային գրադմունքը**):

Նման մտայնությամբ են տոգորված նաև Հովհան-
նիսյանի մի քանի բանաստեղծությունները, վորոնց
նյութը հայ գյուղն է:

Հովհաննիսյանը դեռ պատանի, 16 տարեկան, հիա-

*) Տպվել է առաջին անգամ Կալիթայի «Ազգասեր» հան-
դեսում, 1845 թ. ապրիլի 23, թիվ 2, էջ 12, և ապա շատ ուշ,
1884 թվականին, Եջմիածնի «Արարատի» № 5-ում, մայիսի 31,
էջ 216:

**) «Աղգարար», Մադրաս, 1795, ովգան, էջ 28—29:

ցած յերգում ե հայրենի յերկիրը, իբրեւ մի յերանավետ
վայր, վոր ոժտված ե ամեն հրաշալիքներով: Բնաբան
ընտրելով «Իմ հայրենիքը տեսե՞լ ես, ասա՛» հարցմուն-
քը՝ պոետն զմայլանքով նկարագրում ե բնաշխարհի գու-
նագեղ համատեսարանը՝ սրա մեջ հատկապես հիշա-
տակելով շեն ու ծաղկած գյուղը:

Տեսել ե՞ս արդյոք այն բլուրները,
Ուր ճոխ ծաղկում ե մշտական գարուն,
Կանաչում թաղված այն այգիները,
Ուր իբրեւ գոհար խաղողն ե հասնում:

Տեսել ե՞ս դաշտեր, մարգագետիններ,
Ու բացված այնտեղ վառ շուշան, մեխակ,
Շնորհատու արև, վոսկի նշույլներ
Յեվ միշտ սիրաշունչ յերկինք կապուտակ:

Տեսել ե՞ս գյուղը հովտի մեջ մենակ
Յեվ շուրջը փոված շքեղ պարտեզներ
Յեվ վոսկի հասկեր ե խաղաղ վտակ, —
Լսել ե՞ս քաղցրիկ արտուտի յերգեր:

Մի ուրիշ վոտանավորի մեջ բանաստեղծը տալիս ե
հայրենի բնության նկարագրության կողքին հայ գյու-
ղական միջավայրի նահապետական գծերը: Այս նկա-
րագրության մեջ նա թեև քաղաքի անունը չի տալիս,
բայց տողամեջ գեղացվում ե, վոր գյուղի՝ նշվող տըն-
տեսական ու բարոյական հատկությունները չկան մի
այլ միջավայրում, վոր անշուշտ քաղաքի վոյուրտն ե:

Այնտեղ, վո՛հ, այնտեղ գերդ ոճ գալարուն
Կանաչ դաշտերով սահում ե Քասախ,
Այնտեղ գերդ գոհար միշտ արևասուն
Խաղողն ե հասնում վորթի վրա մատաղ:

Այնտեղ աղբյուրներ վճիտ, ջինչ, բյուրեղ,
Դալար ամերում կարկաչուն վտակներ,
Այնտեղ բնություն մանուկ հրաշագեղ
Միշտ պարգևում ե ձեզ իր բարիքներ:

Թուչում եմ այնտեղ, ուր յերջանկանալ
Կարող ե մարդը անխարդախ սիրով,
Ուր խաբեբային կարծիք վոխակալ
Պատժում ե անխնա ամոթո սրով:

Թուչում եմ այնտեղ, ուր մարդ չե կարող
Մնալ անտերունչ, անհույս ու անտուն,
Ուր խեղճի համար սիրտը չունի վոխ,
Ուր թշվառն ունի մխիթարություն:

Գյուղական միջավայրում մարդ չի կարող մնալ ան-
տերունչ, անհույս ու անտուն. շինական աշխարհում չկա
վոխ ու ատելություն խեղճի ու աղքատի հանդեպ. գյու-
ղում անճարն ու թշվառը մխիթարություն են գտնում:

Մի ուրիշ վոտանավոր, «Հատիկը», մեղ հիշեցնում
ե, վոր գյուղումն ել հոգս կա, այնտեղ ել կյանքը ծափ
ու ծիծաղ չի միշտ. գյուղացին «ղարդ» ունի, նրա սիր-
տը «ջարդված» ե: Բայց ինչո՞ւ: Գյուղացու դարդը գյու-
ղի տնտեսական հակամարտության հետևանք չի, այլ
առաջ ե գալիս բնության պատուհասից ու այն գիտակ-
ցությունից, վոր յերկրագործի աշխատանքը կախված ե
բնության պատահականություններից: Կարող ե անձրև
չգալ. այն ժամանակ հարկավոր ե ծով դարձնել արևառ
ձողափի քրտինքը, վոր հատիկը ծարավ չմնա: Գյուղա-
ցու դարդը չբանում ե, յերբ նա հնար ե ունենում հատիկը
թաղելու, արտը ցանելու: Նրա ջարդված սիրտը հան-
գստյան քուն ե վալելում, յերբ սերմը ծլում ե, ե արտը
ծածկվում ալեծածան սավանով:

Ասացինք, վոր գյուղացու «ղարդն» ու «սրտի ջարդ-
ված լինելն» առաջ ե գալիս այն գիտակցությունից, վոր

ներաւ աշխատանքը կախված է բնութիւնն պատահականութիւններէ: Բայց այս արտահայտութիւնը սխալ է: «Հատիկը» գյուղացին այսպէս չի դատում. նա մատերիալիստ չի. նա իրական գյուղացի չէ, կրօնական աշխարհայացքով տոգորված: Հատիկը կրկանաչի, յեթե աստված ուզենա: Անձրեւ կգա, յեթե տիրամայրը գթա: Արեւ կլինի, յերբ նա սիրով նայի գեղջուկի արտին: Բայց այս բոլորը կարող է չլինել «մեղքերի» պատճառով, ուստի հարկավոր է մոմ վառել, խունկ ծխել, աղոթել, ապաշխարել ու ելի աշխատել: Գյուղի թշվառութիւնն պատճառը մեղքն է ու պատուհասը: Գյուղը կերջանկանաւ աղոթքով ու աշխատանքով:

«Հատիկը» տոգորված է կրօնական վոգով: Բայց այս նրա հատկանիշներից մեկն է, սակայն վոջ գլխավորը: Նրա գլխավոր հատկանիշը գյուղի տնտեսական-հասարակական հակամարտութիւնների անտեսումն է:

Կրօնական վոգի ուներ գերման գյուղացիական շարժման առաջնորդ Թոմաս Մյունցերը: Կրօնական վոգի ուներ ուսուպիական սոցիալիզմի հականերից մեկը— Սեն—Սիմոնը: Ինչպէս Պլեխանովն է հիշեցնում, կրօնական վոգի ունեյին նույնիսկ դեկաբրիստներից մի քանիսը: Դարձյալ. կրօնական վոգի ունեն Ղազարոս Աղայանի «Սերմնացանն» ու Հովհաննէս Թումանյանի «Գութանի յերգն» ել: Այս յերկուսի վստանավորի մեջ ել գյուղացիք վարի ու ցանքսի ժամանակ դիմում են աստծուն փառաբանութեամբ ու աղերսանքով: Այս չի խանգարում, վոր նրանք պատմեն գյուղական պարտքի ու պարտատիրոջ, ավագակի ու քոխավայի, հարկի ու թովջու, տկլորութիւնն ու քաղցածութիւնն մասին ել:

Այս վերջին հանգամանքն է, վոր Աղայանի ու Թումանյանի գյուղերգը դարձնում է Հովհաննէսյանի գյուղերգի պարողիս:

Հովհաննէսյանի ամբատնտես գյուղացու աշխատեղի մեջ աղոթքի կողքին չի զգացվում տնտեսական հարվածների ու սոցիալական գահավիժման սոսկումը:

Աղայանի ու Թումանյանի սակավազոր գեղջուկներին աշխատեղի մեջ աղոթքի հետ լսելի չեն չքավորութիւնն չեմքին կանգնած աշխատավորների տնքոցն ու դառնութիւնը:

XI

Կենտ մի հատ վոտանավոր ունի Հովհաննէսյանը, վոր ցույց է տալիս գյուղն ուրիշ կողմից, քան մինչև այժմ յերեւում էր նրա յերկերում: Այս բանաստեղծութիւնը «Գյուղի ժամն» է:

Արեւամուտին գյուղական յեկեղեցու զանգերը զարկում են. աղոթավոր շինականները ժամ են շտապում. նախրի գալու ժամանակը մոտ է. գեղջուկ մայրը հորդորում է յուր մանկահասակ աղջկանը, Նազլույին, վոր գնան յեկեղեցի աղոթք անելու:

Ինչի՞ համար պետք է աղոթել յին գեղջուկուհի ծնողն ու փոքրիկ Նազլուն:

Ախ, Նազլու ջան, չես իմանում,
Եզուց ելի աղան կգա,
Նորա սիրտը միշտ անկշառւմ
Ե՛լ ամպի պէս պիտի գոռա.

«Ծուռով, Գրիգոր, փողերը բեր,
Ելի՞ չկա. կովդ հանիր»...
Ախ, Նազլու ջան, այն ի՞նչ բան էր,
Մի՞տղ է հերու... Տեր, դու փրկիր:

Հայրիկդ արդէն գնացել է,
Վոր փող ճարի. յե՞րբ պիտի գա.
Տեսնենք մեկը խղճացե՞լ ե...
Ախ, սե ուրը Տերն ել չտա:

Բարի մարդիկ միշտ կլինին,
Հայրիկդ հետը փող կբերե.
Փողը կտանք չար աղային,
Վոր մեր բիծոն ել չխլե:

Նաղլույի ձեռնապահատ հայրը, Գրիգորը, փող է վերցրել գյուղական վաշխառուից, բայց ժամանակին չի կարողացել պարտքը հանգցնել. անկշտում աղան ուզել է փոխարենը կովը քաշել, տանել. Նաղլույի հայրը մի կերպ հետաձգել է տան ապրքուտը հասցնող կովի զավթումը. գնացել է ոտախուժյուն, փող ճարի, բերի, պարտքը տա, փոր չար վաշխառուն եւլ բիժոն չբխի, և գյուղացու ընտանիքը չմնա անկով ու անհաց:

Գյուղի՝ դանդաղ ու տխուր հնչող զանգերը վաշխառության ու գրամատնության մուտքն են գուժում գյուղական աշխարհը: Գրիգորները, փոր միամտորեն կարծում եյին, թե հատիկը ցանելով իրենց դարձնել են հետը թաղել են և կամ թե կարող են հանգիստ քուն վայելել, յերբ արդեն արտը ծածկված է ալեծածան դարալիքով, հիմա ընկել են մի նոր, ավելի գորեղ ու անխնա «սրբի» ձեռ: Առաջ տիրամերն եր գյուղի «աղան». հիմա դրամատներն է գյուղի «սուրբը»: Սրան ալիս չի կարելի շահել խոռնկ ու մոմով. սրան հարկավոր է տոկոս ու վաշխ. աղութքն ու ծնադրությունն ել չեն փրկի. պետք է տալ կովն ու վերջին բիժոն ել:

«Գյուղի ժամի» մեջ ել տեսնում ենք աղութի արամադրություններ, բայց հիմա աղութողը շատ ավելի յե մտահոգված, քան «Հատիկի» մեջ: Այստեղ ել գտնում ենք գեռ վորոչ լավատեսություն, միամտություն այն մասին, թե «թշվառին» միշտ կա մխիթարություն. ապացույց՝ գեղջկուհու այն խոսքերը, թե «բարի մարդիկ միշտ կլինեն, հայրիկդ հետը փող կրերե»: Բայց միաժամանակ նշմարվում են կասկածի խայթոցներ ել. «տեսնենք՝ մեկը խղճացե՞լ է. ախ, սե ուր Տերն ել չըտա», «եղուց տեսնենք, փոր վեր կենանք, ի՞նչ նոր արե և մեզ ծագում»:

Յեթե «Հատիկի» շինականը հողի վրա նստած արնտեսատերն եր յուր վար ու ցանքով, յուր կալ ու կուտով, «Գյուղի ժամի» Գրիգորն արտից ու կալատեղից զրկված մի գյուղացի յե, փոր ընտանիքը մի բիժոյի հույսին թողած՝ բռնել է տարերթի ուղին:

«Գյուղի ժամը», փոր կինո-նկարի պես պարզ ու ակնառու տեսարաններ ունի և մի փոքրիկ համերգ է, փորտեղ լավում են գյուղի զանգերի զարկերը, ժամավորների փոտնաձայները, մոտեցող նախրի բառաչուն թափորը, վաշխառույի փորոտի արձագանքները, Նաղլույի մանկական չչունջն ու վեժնապես, իբրեւ թշվառության հակադրություն ու դատն հանկերգ, չքավոր մոր մըրմունջը—

«Տե՛ր փառքդ շատ»...—

մի հոյակապ նախերգանքը կարող եր լինել պոետի մի այնպիսի գրական գործունեւթյան, փորը նրան կտար վոչ թե Նաղառնի, այլ... Նեկրասովի հազվագյուտ դափնիներ:

Բայց ափսո՛ս, փոր հանգամանքների բերումով Հովհաննիսյանը չգնաց այս ճանապարհով: «Գյուղի ժամը»—Աղայանի «Աւերմանցանի» ու «Ճախարակի յերգի» և Թումանյանի «Գութանի յերգի» հետ դաշնակվող այս ընտիր բանաստեղծությունը— նա այնքան քիչ եր գնահատում հետագայում, փոր այս գողարիկ վոտանավորը 1908 թվականին չըմացրեց յուր «Բանաստեղծությունների» նոր հրատարակության մեջ:

Անկասկած, նա հեռավոր Մոսկվայից շատ ավելի լավ եր տեսնում տնավեր Գրիգորներին, ծեծկված գեղջկուհիներին ու խեղճիկ Նաղլուներին...

XII

Կանանց հարցը, փոր այնպես նկատելի ու նույնիսկ խոշոր տեղ է բռնում արեւելահայ բանաստեղծների յերկերում, Հովհաննիսյանը բոլորովին չի շոչափում: Նա կնոջ բերանից գրած յերկու վոտանավոր ունի ընդամենը, մեկը վերոհիշյալ «Գյուղի ժամն» է, իսկ յերկրորդը՝ գեղջուկ մոր վողբն է յուր մեռած զավակի վրա («Աղիզ բալա, ջան բալա»): Նրա յերկերի մեջ բացակայում է նաև աշխատող կնոջ պատկերը:

Սրա փոխարեն նրա բանաստեղծությունների մեջ նշանավոր տեղ է բռնում սերն ու սիրերգը: Տանք ընդհանուր գծերով նրա սիրերգի սոցիոլոգիական բնութագիրը:

Նախ՝ դիտելի յե մի գլխավոր կետ: Վորքան ստորկացած է հասարակության մեջ անհատը, այնքան ստորկարար է մոտենում բանաստեղծը յուր սիրականին (հմտ. Սայաթ-Նովա): Սիրային քնարերգության մեջ Հովհաննիսյանն իրրե նոր ժամանակի դեմոկրատական հոգեբանության տեր մարդ չի մտցնում ծառայական վերաբերմունք. նա ցածից, գետնաքարչ չի նայում սիրած աղջկան: Նրա սիրերգի մեջ բոլորովին բացակայում է սիրուհու չքեղ հագուստի ու ճոխ զարդարանքի թվարկությունը, վորի ներկայությունն ավելի չուտ չտեսի հոգեբանություն է ցուցադրում (հմտ. Սայաթ-Նովա): Նրա սիրային վոտանավորի մեջ չատ յերկրորդական տեղ է տված նաև արտաքինի մանրամասն նկարագրությանը (հմտ. Սայաթ-Նովա): Հազվադյուտ անգամ է նա տարվում Փիղիկական գեղամասերի ու սրանց հարուցած հույզերի նկարագրությամբ («Աննման ես, ինչպես հրեշտակ յերկնային»): Հմտ. Սայաթ-Նովա): Ընդհանուր առմամբ նրա յերգերի մեջ չկա այն մարմնարագ՝ կիրքը, վոր արևելյան պոեզիայի հատկանիշն է համարվում, այն ինչ իրոք կարվածատիրական վերին խավերի հոգեկան զարգացման ստորին աստիճանի արտահայտությունն է ու նրա թողած ժառանգությունը: Նրա ուշը գրավում է գեղեցկուհու հոգեկան աշխարհն էլ: Վերոհիշյալ բոլոր հատկանիշների շնորհիվ նրա սիրերգը հազվագյուտ բարձր կուլտուրական կոյուրքիտ ունի և զգալի յե զարձնում, վոր բանաստեղծը վոչ թե կրքով կիզող տարվածույի գերին է, այլ սիրով ջերմացնող կին մարդու կարոտն է քաշում:

Վորքան թույլ են տալիս դատել բանաստեղծի արած մի քանի ակնարկները, նրա սիրո արտահայտության գաղափարից է.

Ջերմոցում սնած դու վարդ նազելի,
Արցունքի մի շիթ չե կաթել թշիղ,
Կյանքի փոթորիկն անվերջ, ահուկի
Դեռ քո շրթունքից չե խլել ժպիտ:

Պոետը, վոր գլուղական միջավայրի դավալ լինելով չավ ծանոթ է ստորին խավերի կանանց շարքաչ կյանքին ու տառապանքին, մի հրաշալի սիրերգի մեջ գիմելով փափկասուն աղջկան՝ տենչում է, վոր սրան համակի սիրո զգացումն այն աստիճան, վոր գոնե այս դեպքում նա զգա, թե կյանքում հոգս ու վիշտ ել կա.

Յեվ իմ միակ ցանկությունն է, վոր անրիծ
Սիրող զգար սիրո հրձվանք և թախիծ,
Յեվ գուրգուրանքն հասկանայիր գեփյուռի
Յեվ սիրող թունդ զարկել տար բույրը վարդի,
Յեվ զգայիր, վոր բացի խաղն, անհոգ կյանք,
Կա ակամա արցունք և վիշտ և տանջանք:

Մինչդեռ Սայաթ-Նովայի «գալում գողալը» պալատական գեղուհի յե խաս ու աթլասի, ակնունքի ու վոսկեղենի մեջ կտրած, նիստ ու կացով, հոգով ու զգացմունքով մի իսկական իշխանագն, մի բարձրահոն խանուհի, իսկ Ավետիք Իսահակյանի սիրուն Չարուն մի պարզիկ ու նախշուն գեղջկուհի յե սարերի հովոցում կամ բոստանի քողտիկի մեջ, չրջապատված սեղ ու ծաղկունքով, ուլ ու գառնուկներով և խաղերն ու լեկները շրթունքին, — Հովանիսյանի նազելի կույսը բուրժուական ընտանիքի ճոխակենցաղ որիորդ է, վոր յուր նալոնական ժամերն անց է կացնում նույն չրջանի «պատանիների անհոգ չրջանում», վորոնք «չուրջ պատած»՝ նրան «հաճոյանալ են ցանկանում»: Այսպիսի պչրուհին իհարկե չեր կարող գնահատել հոգեկան առավելությունները և կարեկցել կամ սիրել մի յերիտասարդ պոետի, վորը հասարակ միջավայրից եր:

Քեզ մոտեցա սեր հուսալով,
Պայծառ դեմքիդ նայեցի,
Յես—խավարած վշտի ամպով,
Դու—արչալույս նազելի:

Յես ասացի. «Ինձ քույր յեղիւր,
Յեղիւր ընկեր ցավակից,
Սերըս, յերգս դու ընդունիր
Նվեր տանջված մի սրտից:»

Բայց դու—զավակ փարթամության,
Չհասկացար յերգս աղքատ,
Դու—նույն անհոգ թռչնակ դարնան,
Յես—նույն յերգիչն հուսահատ...

Բանաստեղծը դառն փորձով հասկացել է, վոր մինչև անգամ սիրո հարցերում մասսայորեն վերցրած կեցությունն է վորոշում գիտակցությունը: Փարթամության զավակի կեցության հետեանք է նաև գիտակցությունը նազելի կույսի, վորը չի հասկացել և գնահատել այն յերգերը, վորոնցից աղքատության հոտ է գալիս յեղել:

Շարունակությունը վաղուց արդեն պատմել է Պատկանյանը «Տիկին և նաժիշտ» վեպի մեջ.

«Աստուր աղայի յերեսը սպրանեցավ, մեռելի գույն յեղավ. աչքերը արյուն կոխեց, ճակատը քրտինք տվավ: — Դո՛ւ... Սոֆիայի՛ն... դո՛ւ... Իմ, Իմ, Իմ Սոֆիային... Իմ Սոֆիան քու կինը իլի՞... Իմ Սոֆինկեն, աղա Աստուր Քեյթումալովի աղջիկը մեկ սալմաստեցի—խոյեցիի կնիկ իլի՞ իլի՞... ա՛տա, խելքդ տանել է՞ս տվել, թե՞ ինձ գիժ ես կարծում...»:

XIII

Կնոջ ի՞նչ իդեալ ունի պոետը, այսինքն ի՞նչ տեսակ կինն է նրա աչքում ամենաբարձրը: Այս կետը պատմականորեն ըմբռնելու համար մի փոքրիկ ակնարկ

ձգենք և տեսնենք, թե մեր մեջ տարբեր դարաշրջաններում կանացի ինչ տիպեր են կնոջ իդեալ համարվել:

Հայ ժողովրդական վեպի— «Սասմա ծուերի»— մեջ կնոջ իդեալը խանութի խանութն է (հին հայոց հեթանոսական գիյուհի Անահիտ Տիկինը), վոր վոչ միայն հոգատար ամուսին է ու զթոտ մայր, այլև տոհմատեր կին ու առնասիրտ ռազմիկ, ինչպես Հայաստանի հին բնիկ ժողովուրդներից մեկի— ամազոնների (ամառյաց կամ մառյաց) կանայք էյին, ամազոնուհիները*):

Միջին դարերում կնոջ իդեալը կրոնի համար նահատակվող կինն է, պատմագիր Յեղիշեյի փառապանծ «փափկասուն տիկիները Հայոց աշխարհի, վորոնք մոռացան կանացի տկարությունը և հոգևոր պատերազմի մեջ առաքինի արուներ հանդիսացան»: Այս շրջանից իրերև յերկրորդ որինակ հիշենք Կոմիտաս Ազգեցու հոմերական տաղը Տրդատի դեմ պայքարող կույսի ու ընկերների մասին.

Թուլացան | կորովիք | հաստածիզ | աղեղանց,
Յեվ տկար | կանայքն | վառեցան | զինո՛ւ,
Թագա՛վորն | պերճացյալ | զորութեամբ | և փառոք
Ի մանուկ | ի կուսեն | պարայտ | ամաչեր:

Նորադարում հայ բուրժուական պոեզիան փառաբանում է ազգասեր կնոջը: Այս պոեզիան մինչև անգամ Յեղիշեյի կրոնատեր կանանց նկարագիրը փոխում է «յուր պատկերի համաձայն» և Շահադիդի քնարով նրանց դուրսն է բերել ազգասեր կանանց: Յերիտասարդ Ռաֆֆին «Սալբու» մեջ մի փոքրիկ փոքրիկ տալիս է պարսկահայ կնոջ յերկու տիպ՝ պարզ մատնանչելով, թե սրանցից վորին է դերադատում, իրրև հայ կնոջ իդեալ.

*) Հմմտ. Ամասիա անձնանունն ու սրա հետ կապված Մառիք-Մասյոց-Մասիս տեղանունը:

Քնքույշ ձեռները հարեմին սիրուն
Հինան ներկում է վարդագույն կարմիր-
նա այդ ձեռքերով հրապուրել գիտե
Ամուսին խանր ջերմ, հեշտախնդիր:

Բայց յես սիրում եմ արյունով ներկված
Նուրբ մատիկները իմ սիրուհիս,
Յերբ փորնա ինձ հետ պատերազմում ե
Վոսոխները դեմ իմ անբախտ ազգիս:

Հովհաննիսյանը չունի Ռաֆֆու ուղղիկ հոգին,
բայց բառ էլ յոթյան իդեալական կնոջ նույն տիպն է գո-
վարանում, ինչ փոր Ռաֆֆին, Շահազիզն ու մյուսնե-
րը: Նա էլ ե փոքեւորվում Ծ-րդ դարի հայ «ազգասեր»
կանանցով:

Փափկասուն կանայք, նազելի կուսան
Շքեղ մազերից փրակապ հյուսած,
Հեղ ճակատներին փեհ սիրո նշան՝
Դաշտ են շտապում պաճուճանք մոռցած:

Նրա էլ իդեալն այն կինն է, փոր մտահոգված ե յուր
հայրենիքի թշվառ կացությամբ: Այս պարզ յերևում ե
մանավանդ նրա այն փոտանավորի մեջ, փոր գրված ե
Շահազիզի «Ինձ մի սիրիր» ու Նազսոնի «Не бойся и твоей»
բանաստեղծությունների ազդեցության տակ:

Յես քեզ սիրեցի, բայց չեմ կամենում
Տալ սիրտս, հոգյակ, քեզ բնավ գերել—
Մի անկյուն նորա անմեկին խորքում
Այլ սիրո համար յես կամիմ պահել:

Տես, թշվառության հաղարակելու
Բոցր բորբոքված խնդրում ե զոհեր,
Տես, այնտեղ խոնած իրար մոտ ահու
Վերջին են սպասում քանի՞ անբախտներ...

Յեզ դոցա համար յես սեր եմ պահում,
Այդ ճակատագրի խորթ փորդոց համար,
Վորոնց առաջին դուռը չե բանում
Մխիթարության՝ քարասիրտ աշխարհ...

Տուր ինձ, սիրելիս, և քո սերն սնուրի՜մ
Այս հառաչանքի հովիտը տանեմ.
Գուցե արցունքը ցաված աչքերից,
Մաշված ճակատից թախիժը խլեմ:

Հովհաննիսյանի յերգած հայ իդեալական կինը,
ճիշտ ե, չունի ե կարող ե չունենալ «արյունով ներկած
նուրբ մատիկներ» և չպատերազմել «ազգի վոսոխների
դեմ», բայց նա ունի ե պետք ե ունենա կին քաղաքացու
գիտակցություն ու կարեկից սիրտ՝ հանդես գալու «հա-
ռաչանքի հովտում» իբրեւ կուլտուրական մշակ ու գթու-
թյան քույր բառիս ամենալայն առումով*):

XIV

Մեզ մնում ե շոշափել մի հիմնական հարց ել, այն ե
թե դասակարգային հասարակության սոցիալական
կյանքի եական հատկանիշը, տնտեսական ու հանրային

*) Հայ գրականության նորագույն շրջանում, բանվորական
պոեզիայի մեջ հրապարակ ե դալիս հայ իդեալական կնոջ մի
բոլորովին նոր տիպ: Հակոբ Հակոբյանը «Նոր առավոտ» պոե-
մայի մեջ հնչեցնում ե դործարանի ու սոցիալիզմի գաղափարով
սողորված կնոջ սիրերգը:

Յեթե իրավ ե, նազելի սիրուն,
Վոր քո աչերը ջերմ կյանքի կարոտ
Մի նոր իրական աշխարհ են փնտրում
Յեզ ինձ խոստանում կյանքի առավոտ,
Արի տանեմ քեզ իմ սիրածի մոտ—
Դեպի դործարան

Արի տանեմ քեզ...

անհավասարութիւնը կամ ավելի ճիշտը՝ հակամարտութիւնն ինչ արձագանդ է գտել Հովհաննիսյանի բանաստեղծութիւնների մեջ:

Պետք է ստել, վոր հայ պոեզիայի մեջ սոցիալական անհավասարութեան ու դասակարգային հակամարտութեան յերևույթը քիչ անգամ է յերգի նյութ դառել, բայց այդպիսին դառնալիս՝ բավական ուժգին բողոքի շնչով է արձանագրվել: Այս կարգի գրվածքներից հիշատակելու արժանի յեն 13—14 դարի տաղերգու Փրիկի «Գանգատը», Ռափայել Պատկանյանի «Գանգատ բախտին», Թերգյանի «Առ մայրն իմ», Ռաֆֆու «Աստված իմ, աստված, բարերար աստված» վոտանափորը (տպված է «Սալբու» վերջում), Դուրյանի «Սիրեցեք ըզմիմ իման» ու Աղայանի «Զմեռ»:

Փրիկի, Պատկանյանի, Թերգյանի, Ռաֆֆու, Դուրյանի ու Աղայանի նման Հովհաննիսյանն էլ յուր յերգերում լսելի յե դարձնում սոցիալական ծայրահեղ անհավասարութեան իրողութիւնը:

Հովհաննիսյանը Փրիկի ու Ռաֆֆու պէս յուր խոսքն ուղղում է անմիջապէս աստծուն.

Բայց մարդիկ վազուց մոռցած քո խրատ
Դահիճ են դարձել յեղրարցն հարագատ.
Ուրացած անմահ խոսքդ մարդասեր՝
Հգորն աշխարհին դարձել է արդ տեր,
Յեւ վոքերը չունի այլևս բերան
Կարգալ սաղմսոր քց սրհնեղութեան:

Այն խոսքերում, վոր հեղինակն ուղղում է քաղաքացի պոետին, նկարագրված է անհավասարութեան նույն իրողութիւնը, և այս նկարագրութեան մեջ շեշտը գրված է անտեսական կողմի վրա.

Տեսնում ես շուրջդ կարիք ու դրկանք
Յեւ ստրկութեան ճնշող շղթաներ,
Յեղրարքդ կյանքից չտեսած զգլխանք
Վաղ ճաշակել են հոգեմաշ ցավեր:

Մարդկանց մի խումբը դահիճ է, մյուսները՝ զոհեր: Հգորն աշխարհի տերն է, իսկ վոքերը ծպտունի իրավունք չունի: Շուրջն ամենուրեք կարիք է, զրկանք, չղթա ու ցավեր: Այսպիսով դուրս է գալիս, վոր անհավասարութիւնը, հակամարտութիւնը, հարստահարութիւնն ու տառապանքը, վոր պոետը նկատում էր միայն տուրքեր աղղութիւնների արտաքին հարաբերութիւնների շրջանում, միջազգային տապալակում, տեսանելի յեն նաեւ հասարակութիւնների ներքին կյանքում, ներազգային իրականութեան մեջ էլ: Շահերի այս բախումը կա

Յեւ այս կովի մեջ՝ ահեղ, սոսկալի,
Ուր վոր զրկվածը նենգավոր բախտից
Անհետանում է, վորպէս մի ճրճի՝
Հաղթված վոսկեզոծ յերկաթի բազկից,
Ուր միայն մեկի ծառն յերջանկութեան
Բուսնում է տասի ավերակներից,
Ուր մի Ժպիտը ծաղկում է միայն
Հարյուրավորի աղի արցունքից:

Մասնավոր սեփականութեան վրա հաստատված հասարակութիւնների մի սպանիչ բնութագիր է այս, վոր վոչ միայն հավաստում է սոցիալական հակամարտութիւնների ու անտեսական անհավասարութեան իրողութիւնը, այլ յերևույթները կշռի հակադիր թաթերի մեջ է դնում և մտանշում, թե սրանցից մեկի իջնելն է, վոր բարձրացնում է մյուս թաթը, և բնոյ հակառակը:

Ուրե՞մն:

Ի՞նչ պետք է անել այս դեպքում:
Ի՞նչ հույս կա,

Թե կցամքի դառն արաատուք,
Լույս կդառնա այս սև գիշեր,
Կփարտաովին կսկիծ ու սուգ,
Կդա մայիս շնորհարեր:

Նախ տեսնենք, թե ում կողմն է բանաստեղծի համակրությունը— վոսկեզոծ յերկաթե բազուկների^օ, սահավաթիվ ժպտացող յերջանիկների^օ, թե^օ նենգավոր բախտից զրկվածների, աղի արցունք թափող բազմությունների:

Գրեթե դեռ պատանի, կյանքի գործունեությունը չեմքը դեռ վոտ չդրած՝ 19 տարեկան պոետը յուր առջև տեսնում է յերկու ճանապարհ. մեկը տանում է դեպի բարոր ու անդորր կյանք, իսկ մյուսը՝ դեպի անդուլ աշխատանք, կատաղի պայքար ու դառն զրկանք: Այս վերջինում արդեն չկան «կանաչ պուրակ», «թոչնոց մեղեգի», «աչազեղ կույս».—

Վոչ, արյուն արցունք, լքյալ հառաչանք,
Անտեր ամբոխի անվերջ տառապանք,
Արդար վաստակով մշակած գետին
Ավարի մատնած—ահա իմ բաժին:

Յերկու ասպարեզի այս հեռանկարներին աչքը հառած՝ պատանի պոետը տարակուսում է և անկեղծորեն արտահայտում յուր տատանումը.

Յեվ յես կանգնած եմ և խոր մտածում.
Կյանք, ինձ յերկուսից վո՞րն ես պատրաստում:

Բայց շատ ժամանակ չի անցնում, և ահա յերիտասարդ բանաստեղծի յերգերում գտնում ենք որհասական վճիռը.

Բայց վոչ, չկամիմ գլուխ խոնարհել
Արյունով կանգնած մեծափայլ կուռքին
Յեվ վոչ կարող ե իմ սիրտը գրավել
Շրացնող փառքի փշաճյուս դափնին:

Իմ հոգու ճաշին յես հավատում եմ,
Յեվ աղքատության և յերգի համար
Յես իմ գրողակն ահա պարզում եմ,
Յեվ այսուհետև հավատս պայծառ:

Սրան հետևում է պոետի սիրուն դեկլարացիան, վորը թեև վորոչ անորոշություն է պարունակում, բայց այնուամենայնիվ խիստ պարզ է յերկրնորանքի լուծման տեսակետից.

Մնաք բարե, արե, դարուն,
Յեվ խնկարույր ծաղիկներ,
Կարկաչահոս վտակ սիրուն,
Կանաչադգեստ բլուրներ:

Մնաք բարյավ, համբույր և սեր,
Դեմքով հրեշտակ կույս չքնաղ,
Վայելչություն պայծառ ժամեր,
Քաղցր ժպիտ, կյանք մատաղ:

Աղքատություն յես սիրեցի,
Խեղճի լացը, հառաչանք
Յեվ քնարս նվիրեցի
Վիշա յերգելու և տանջանք:

Պոետի դիրքն անկներե է: Նա ուզում է խեղճերի, աղքատների դատի պաշտպան կանգնել:

Բայց ի՞նչպես,— ահա հարցերի հարցը, վոր պետք է վճռել:

Իրականություն ամենաթխտական, ամենից արմատական դնահատությունն անգամ հաշմանում է, յերբ սրան չի հետևում գործնական թելադրանք իրականությունը փոփոխելու մասին:

Արդ, ի՞նչ է առաջարկում Հովհաննիսյանի պոեզիան սոցիալական խոցերը զարմանելու, տնտեսական հակամարտությունները չբացնելու և աղքատությունն ու տառապանքը վերացնելու համար:

Ինչպէս վոր արեւապաշտ յեզդին արեւի ձեր, չըջա-
գիծը, սրբազան, նմիրական ձե համարելով՝ չի հանդըգ-
նում սրբապղծել, տրորել, չենքել ու դուրս գալ յուր
չորս բոլորը բաշած խազից, վոր բաւի բուն մտքով
կախարդական չըջանակ ե նրա համար, այնպէս ել Հով-
հաննիսյանի մուսան չի խիզախում նայելու մասնավոր
սեփականութեան սահմաններից այն կողմը: Քաղաքա-
անտեսական տեղմինով վորակելով պետք ե ասենք, վոր
նրա վոտանավորներն ել բանաստեղծական արտահայ-
տութեաններն են այն հումանիտար, մարդասեր դպրոցի
հոգեբանութեան, «վորը սրտին մոտ ե ընդունում դո-
յութուն ունեցող արտադրական հարարերութեանների
վատ կողմը», «աշխատում ե խիզճը հանգստացնելու
համար թեկուզ մի քիչ մեղմացնել իրական հակադրու-
թեանները», «թխտում ե հակամարտութեան անհրա-
ժեշտութեանը» ե «ցանկանում ե բոլոր մարդկանց բուր-
ժուա դարձնել» (Կարլ Մարքս): Հովհաննիսյանը չի կա-
րողանում հասու լինել սոցիալական հակասութեանների
ու անտեսական հակամարտութեանների վերացման այն
արմատական ճարին, վորը ե՝ հենց վոսկեղոծ յերկաթե
բազուկների խորտակմամբ հանրային արտադրութեան
կազմակերպումը նենգավոր բախտից զրկւածների մի-
ջոցով: Եւ չի կարողանում նշմարել մասնատիրական
գույքային հարարերութեանների չըջանակները ջարդ
ու բուրգ անելու անառարկելի անհրաժեշտութեանը,
ուստի ե դադւած թշվառների ձեռքը տալիս ե մի թրշ-
վառ գեղատոմոս, վոր հազարամյակների խառնուրդ ու
անապղեցիկ վազեմութուն ունի:

Այս դեղատոմոսի անունն ե քրիստոնեական սեր ու
ավետարանական հաշտութուն: Հայ պոեզիայի պատ-
մութեան մեջ այս առաջարկը նորութուն չէր սնչուշտ:
Հիշատակենք այս կարգի մի նշանավոր նախադեպ, վո-
րը թեև ուշագործութեան չէ արժանացել մինչև որս, բայց

մեր հանրային մտքի պատմութեան համար շատ չա-
րեւոր ե:

Հովհաննիսյանից մոտ կես դար առաջ Ալիշանը
1849 թվականին գրած մի կուռ վոտանավորում*) ցա-
վով ու դայրույթով նկարագրելով 1848 թվականի հե-
ղափոխական շարժումներն ու քաղաքական փոթորիկոյ
իրագարծութեանները ե այս բոլորին տալով բացա-
սական գնահատութեան՝ սրանց պատճառը համարում եր
քրիստոնեական կրոնի թուլանալը, ուստի ե կոչ եր ա-
նում աստծուն, վոր սա վերջ տա յերկնային խալա-
կան գործադուլին, թողնի ակնատեսի դերը, ակտիվ
միջամտի Յեվրոպայի գործերին ե վերահաստատի խա-
ղաղութունը համաշխարհում:

Ինչպէս անկասկած ցույց են տալիս Հովհաննիսյանի
մի շարք վոտանավորները, նա ել սոցիալական ծովի
փոթորիկի գոռ ալիքներն Ալիշանի նման ուզում ե իջեց-
նել ու հանդարտեցնել քրիստոնեական սիրոյ յուզը թա-
փելով խռովահույզ ջրերի վրա*):

Հայ հանրային մտքի զարգացումն ու սրան զուգըն-
թաց հասակ առնող հայ նորագույն պոեզիան չը գնացին
նրա նշած ճանապարհով:

Հովհաննիսյանից մոտ մի տասնամյակ հետո գրա-

*) «Նվազը», Բ. պրակ, վեհեաթի 1885, էջ 111-116, «Սա-
ղաղութեան ձայն հնչեցի» վերնագրով:

*) Դժբախտաբար կարելի չէ ասել ավելին ել: Հովհաննի-
սյանը յուր բանաստեղծութեանների մեջ մեծ տեղ եր հատկաց-
նում նաև հայ յեկեղեցուն ու մանալանդ եջմիածնին: Ել ավե-
նում լի ազդվելով կղերական մթնոլորտից, վորը նրան խրախուսում
էր մայրավանքի լաւերեւոտը դառնալու, ե հետեւելով Առաքել
Բաղիշեցուն, Սիմեոն Յերեանցուն, Միսկին Բուրջուն, Աշուղ
Ղաղարին, Քիչիկ Նովային, Ղալամ Ողլուն, Աշուղ Քյանհանին,
Քեչիչ Ողլուն ու Զիլանուն՝ նա կրոնական բազմաթիվ վոտա-
նավորների շարքում հորինում եր նաև եջմիածնի հայտնի
գովքը:

կան հրապարակ վտար գրեց արևելահայ անդրանիկ բանաստեղծը, վոր չի աղոթում, անկրոն պոետը— Ավետիք Իսահակյանը:

Իսկ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում արդեն զոդանջում էյին խիզախ յերգերը հայ բանվորական գրականության հիմնադիրներից մեկի— բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրդինյանի, վոր քրիստոնեյության սոցիալական սկզբունքների ու հավատալիքների դեմ ծառացած աղաղակում եր գայրույթով:

Հե՛տ տար քո խաչը... Հեա տար մոլեոանդ
Կեղեքիչների զենքը քսոաթեմ,
Վոր պաշտպեց յերկար, յերբ ամեն անգամ
Տնքում եր մարդը մաքով կո՛ւյր, անթե՛...
Հե՛տ տար... նրանից արյուն ե ծորում,
Վազում արցունքի, չարավի հեղեղ,
Բյուրավոր անթիվ դոհերի լքում—
Ղողանջում մահվան նղովքով ահեղ...

XVII

Սակայն բարերախտարար Հովհաննիսյանի սերը միշտ քարացած, անշարժ չի մնում, այլ զարգանալով յերբեմն դառնում ե վոչ-սեր:

Խափարի մեջ դու վառվեցար, վորպես կանթեղ,
Վառ պահեցիր մեր սրտերում կայծն յերկնային,
Անխառնակ ստրուկ յերկրի դու լուսազեղ
Անչեջ փարոս աղատության, եջմիածին:

Այս գիծը իդեոլոգիապես չեր բախարարի վոչ միայն սյուդեկյանին կամ թոնրակեցուն, վոչ միայն Նալբանդյանին, կամ Թոխմախյանին, այլև Ռաֆֆուն (հմմտ. գաղափարական ավազակներ Քիթար-Դալըսու և Դալի-Բարայի ճառերը «Ջարայեղ-դինի» մեջ), մինչև անգամ Պեչիկթաշյանին (հմմտ. սրա «Յեղբայր եմք մեք») ու Պատկանյանին (հմմտ. սրա «Տաճկահայերի որհաս»):

«Կոիվն ե բոլոր իրերի ու յերևույթների հայրն ու թաղավորը»,— ասել ե հելլեն փիլիսոփան, Հերակլիտ Մթինը:

Հովհաննիսյանը մտածողության ու վոգեորության ամենապայծառ բուպենեում մեկ-մեկ գիտակցում ե այս ճշմարիտ ու ահեղ խոսքի վսեմ նշանակությունը: Դեն նետելով լծարեր սիրո քարոզչի սևաթույր պարեգոտը՝ նա կայտառելով հագնում ե լծակործան ատելության յերգչի արյունավառ ծիրանին՝ այս անգամ արդեն հարելով վոչ թե պատրե Ալիշանին, այլ իմաստուն պատանի Դուրյանին ու փորձառու զինվոր Պատկանյանին:

Սրանցից Դուրյանին ե պատկանում այն սարկաւտիկ միտքը, թե քրիստոնեյության հիմնական պատվիրանը— «սիրեցեք միմիանց»— հենց Գողգոթայի ժայռերի մեջ ել մարեց և չքացավ հավիտյան: Դուրյանինն են այն ազդեցիկ սողերը, վորտեղ նա նկարագրելով սոցիալական ահռելի հակասությունները, հարստի ու աղքատի ապրուստի ու վախճանի անդնդային տարբերությունը՝ հանձարեղորեն ու հերձվածողաբար յեղբակացնում ե:

Կայծակնաթե թե մոնչեն նոճիներ,
Թե «սիրեցե՛ք զիրար»—հեքն հոս չե՛ն սիրեր:

Իսկ Պատկանյանը, վորի տարերքը կոիվն եր, շատ լավ եր հասկանում, թե չարագործներին չի կարելի բնկճել մեղմությամբ: Սերը հաշտության ու հնազանդության նախադուռն ե: Խեղճերի ու զրկվածների որակարգի մեջ պետք ե դնել ատելությունը, վոր առաջնորդում ե դեպի բմբուսություն ու քաջարի մարտ: Վոչ թե վերացական, համատարած սեր, այլ կոնկրետ, զեարկատիկան սեր, վոր ատելությունը չի ժխտում, այլ, բնդ հակառակը, խրախուսում ե իրրե հրամայական

պարտականութիւն: Վոչ թե սեր-սեր, այլ սեր-ա-տելութիւն: Այս մտայնությամբ Պատկանյանը դրում է յուր հռչակալոր յերկառոր:

Սիրել գիտես, գիտցի՛ր, գիտցի՛ր դու ատել,
ինչ վոր հոգիդ վկայում է ատելի:

Հովհաննիսյանի դեռ անդրանիկ վոտանավորնե-րում, թեև թույլ, բայց այնուամենայնիվ նկատելի յեն ատելության հուսատու սաղմեր:

Յերանի նրան, վոր ատեր է ազատ
Յուր զգացմունքներին—սիրել և ատել,
Կարող է սերը վողջունել ժպտով
Յեւ նախատելով մերժել անդութին:

Կյանքի փորձը բանաստեղծին սրեցոր համոզում է, վոր սիրո սրնգով անհնարին է թովել չարաթույն իժե-րին ու զոհակուլ վիշապներին, այլ անհրաժեշտ է նրանց արյունամած յերախների դեմ շեշտակի կարկառել հե-րոսական կովի բոցավառ խանձողը:

«Կռիվ է այս կյանքն»,— ազդարարում է պոետն զգաստացած:—

Յեւ քանի վառ է, չե հանդել կրակ,
Հառա՛ջ, միշտ հառա՛ջ, ընկեր թանկադին,
Կյանքն իբրեւ հեղեղ կոհակ առ կոհակ
Շարժվում է, փրկում միայն քաջերին:

Յեւ բանաստեղծը, վոր վողեւորվում էր միջնա-դարի իդեալով, Գողգոթայի հլու խաչեցյալով, հիմա աչքերն ուղղում է հեթանոսական հնադարի իդեալին, դեպի Կովկասյան լեռները, վորոնց ծերպերի մեջ ուր-վազձվում է վեհափառ կերպարանքն ըմբոստ տիտանի, Պրոմեթեոսի, վոր ընդվզել էր վոչ թե աննշան տիրա-նիկների դեմ, այլ տիեզերական բռնակալի—վոլիմպա-դահ ու ամպրոպազեն Զեւսի դեմ:—

Ծառայամիտ սպասարկուներդ աթոռիդ
Հայր և արքա տան, ով Զեւլըս, քեզ անուն,
Թող քո առաջ առատ կնդրուկ միշտ ծխեն,—
Զե՛ հանելի քո զորությունն ինձ համար...
Բայց դու գիտցիր, կործանելով իմ մարմին՝
Յերբեք իմ գործն ել սպանել չես կարող:
Մարդկանց աչերն յես բաց արի, տվի լույս
Նոցա խավար ստրկացած խեղճ մաքին:
Յեւ կտեսնես, վոր կզա ուր, և նոքա,
Վոր սարսափում, դողում էյին առաջիդ,
Կճանակեն հպարտությամբ քո շանթեր
Յեւ կլիմանան, վոր ամպերով միշտ ծածկված
Գահդ անառակ պիղծ վորջի մեջ է կանգնած:
Որը կզա, կխորտակվի Վոլիմպոս,
Յեւ լուսավոր յերկնքի տակ թե առած
Կսավառնի ազատության վեհ հոգին:

Հայանի յե, թե մարդկության նորագույն պատմու-թյան հանձարներից մեկը— Մարքսը, բուրժուական Զեւսի դեմ ծառացած այս նոր տիտանը—վորքան եր վողեւորվում Պրոմեթեոսի յերգչով, Եսքիլոսով*) և ընդհակառակը խարաղանում քրիստոնեյության դա-ղափարները:

«Քրիստոնեյության սոցիալական սկզբունքները,— ասում եր նա,— արդարացնում էյին անտիկ աշխարհի ստրկությունը, փառաբանում էյին միջնադարյան ճոր-տատիրությունը և հարկ յեղած դեպքում կարող են, թեկուզ և խղճուկ ծամառություններով, պաշտպանել թեկուզ և խղճուկ ծամառություններով: Քրիստո-պրոլետարիատի արդի հարստահարությունը: Քրիստո-յեւթյան սոցիալական սկզբունքները փառաբանում են յեւթյան սոցիալական սկզբունքները, ինքնարժամարհանքը, ինքնանը-յեւթյան զաւթությունը, ինքնարժամարհանքը, ինքնանը-վաստացումը, հպատակումը, հեղությունը, մի խոս-քով, բոլոր հատկությունները խուժանի: այն ինչ պրո-քով, բոլոր հատկությունները խուժանի: այն ինչ պրո-

*) Պոլ Լաֆարգի ու Ֆրանց Մերինգի ասելով՝ նա ամեն տարի նորից ու նորից կարգում էր Եսքիլոսի հունարեն սկզբնա-գիրը:

լետարիատի համար, վորը չի ցանկանում, վոր չոր հեռ
վարվեն, ինչպես մարդկության թափթփուկի հեռ,
պրոլետարիատի համար համարձակությունը, ինքնա-
գիտակցությունը, հպարտության ու անկախության
զգացմունքն ավելի կարևոր են, քան հացը»:

Պրոլետարների աչքում, նրանց աչքում, վորոնց
համար համարձակությունը, ինքնագիտակցությունը,
հպարտության ու անկախության զգացմունքն ավելի
կարևոր են, քան փորախորը տոգեցնող լափը, — նրանց
աչքում, իրենց մեծ ուսուցչի սովորեցրածի ու հորդորա-
ծի համաձայն, անշուշտ մեծ արժեք ունեն և կունենան
թե՛ այն գաղափարական տիպերը, վորոնք սրբազան
ատելության աննկուն մարտիկ են յեղել անցյալում, և
թե՛ այն գրվածքները նախորդ շրջաններից, վորոնք
տոգորված են ազատարար լմբոստության վոգով:

Հույն պոետի ավյունից վարակված Հովհաննիս-
յանի «Պրոմեթեյս» մենախոսությունն ու հանուն իղեա-
լի գրված նրա մի քանի վոգեպնդիչ բանաստեղծություն-
ները համամարդկային այն վսեմ յերկերից են հենց,
վորոնք անգործատյաց ու մրրկախինդ արիներին նշում
և քաջում են դեպի մարտական իղեալի այն լուսավա՛ռ
ու արևամո՛ղ բարձունքները, վոր այնքան հմայիչ
յերգել և չքնադաճիր պոետը գալիքի նոստալգիան
սրտում:

Ավելի՛ կարծրանան թող այս սև ժայռեր,
Ավելի՛ թող սպառնա անդունդն ահափոր,
Դեռ չունչ կա բերանումս, չարժվում են ձեռքեր,
Դեպի վե՛ր, սարն ի վե՛ր, ով արի՛ զինվոր:

Դեռ հեռու յե կատարն անամպ ու հստակ,
Բայց յեթե չհասնենք անտեղ մենք այսօր,
Վաղն այնտեղ ենք անշուշտ, մերն է հաղթանակ,
Դեպի վե՛ր, սարն ի վե՛ր, անվեհ՛ր զինվոր:

1931 թ. հունվար, Յերևան
Վերանայված է 1934 թ. ոգոստոսի 31-ին:

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻ

ՏՊԱԳՐԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

I Ի Ն Ք Ն ՈՒ Բ ՈՒ Յ Ն

Ա. ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ – ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

1. Միջավայրի բեռիան («Գեղարվեստ» հանդես, Թիֆլիս, 1909, № 3).
 2. Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման բեռիան. Ա. տպա-
գրություն, Յերևան, 1925, Բ. տպագրություն,
Յերևան, 1926.
 3. Золото в схемах простого воспроизводства. Эри-
вань, 1929
 4. Издержки обращения в схемах простого воспроизвод-
ства. Эривань, 1930,
 5. К вопросу о золоте в схемах простого воспроизводства.
Эривань, 1930,
 6. «Վոսկին պարզ վերարտադրության սխեմաներում» գրքույկի
մասին. պատասխան Վ. Պոդյակովին («Նոր
ուղի» ամսագիր, Յերևան, 1929, № 11—12).
 7. Основные схемы расширенного воспроизводства. Эри-
вань, 1931,
 8. Развернутая схематическая таблица простого воспроиз-
водства социалистического хозяйства. Эривань, 1931.
- Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՈՒ ՏՆՏԵ
ՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
9. Նոր Բայազդի նորագույն սեպագիրն ու նրա հնագիտական
միջավայրը. Յերևան, 1927.
 10. Յերկու եջ Հայաստանի վաղագույն պատմությունից ու նրանց
գործնական հետևանքները. I. Նորատուսի ա-
ռուն, II. Գավառանո առուն. Յերևան, 1927.

11. Նոր Բայազդի հին առումներն ու շրջակայքի վառագման հեռակարները. *Յերևան*, 1931.
12. Հայ շինականի ու գեղջկուհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում («Տեղեկագիր Գիտություն և Արվեստի Ինստիտուտի», *Յերևան*, 1928, № 3).
13. Հաս, սակ ու բաժ. Հայաստանի տնտեսական զարգացման խնդիրների շուրջը. *Յերևան*, 1926.
14. Մի գաղտնիք հայ վիմական արձանագրությունների մեջ ու նրա նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության համար. *Յերևան*, 1927.
15. Բահրան ու մյուսքը XVII ու XVIII դարերում («Նորք» հանդես, *Յերևան*, 1923, Բ. դիրք).
16. Յերկրագործական հավելյալ արդյունքի նորման XVII ու XVIII դարերում ու XIX-ի սկիզբներում «Նորք» հանդես, *Յերևան*, 1923, Գ. դիրք).
17. Հայաստանում բամբակագործությունը վերականգնելու և բնդլայնելու հնգամյա պլան 1924—1929 թ. թ. («Վերելք» հանդես, *Յերևան*, 1924, № 4—5):

Գ. ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄՏՔԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

18. Միերը հայոց մեջ. *Վիեննա*, 1929.
19. Անհայտ աղանդավորներ հայոց մեջ XVI ու XVII դարերում. *Վիեննա*, 1926.
20. Հայ ազատագրական շարժման յերկու հոսանք XVIII դարի վերջերում. («Նորք» հանդես, *Յերևան*, 1922, Ա. դիրք).
21. Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում. («Տեղեկագիր Գիտություն և Արվեստի Ինստիտուտի», *Յերևան*, 1930, № 4).
22. Ֆրանսական մեծ հեղափոխությունն ու ժամանակակից հայերը. («Նորք» հանդես, *Յերևան*, 1924, Դ. դիրք).

23. Առաջին գաղափարական աւազակը հայոց մեջ. Մերկե-կալարի Տեր-Մգրալս. 1791—1792 թ. թ. (տպագրված է իբրև հավելված «Արսեն Թոխմախյանի»).
24. Հայ տնդրանիկ պարբերականն ու նրա խմբագիրը («Վերելք» հանդես, *Յերևան*, 1924 № 2—3).
25. Խաչատուր Աբովյան. գրական-պատմական վերլուծություն, Վաղարշապատ, 1910.
26. Միքայել Նալբանդյան. գրական-պատմական վերլուծություն, Ա. տպ. Վաղարշապատ, 1913, Բ. տպ. *Յերևան*, 1928.
27. Մերկանտիլզմը հայոց մեջ («Հորիզոն» որաթերթ, Թիֆլիս, 1913, № № 268 ու 269).
28. Հանգույցի լուծումը. Միքայել Նալբանդյանի աշխարհահայացքի բնորոշման խնդրի շուրջը («Հորիզոն» որաթերթ, Թիֆլիս, 1914, № № 6, 10, 16 ու 21).
29. Արսեն Թոխմախյան. գրական-պատմական ակնարկ, *Յերևան*, 1926.
30. Շիրվանգադեյի վեպերի նյութը («Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1910, № № 4 ու 5).
31. Հովհաննես Հովհաննիսյան. գրական-պատմական վերլուծություն, *Յերևան*, 1934.
32. Հոդի վիշտը Մուրացանի յերկերում. գրական-պատմական վերլուծություն, Վաղարշապատ, 1911.
33. Հայ գյուղը Հովհաննես Թումանյանի յերկերում. գրական-պատմական ակնարկ, *Յերևան*, 1924:

Գ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ-ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ

24. Գրասերի որագրից. ա. Մեհրուժան Արծրունու զայրույթը. բ. Նորից Կորյունը Վրաստանի եպիսկոպոս չեղել. գ. Կունդ Արամազդ. դ. Կողմն Սեպհան Կան զնդին = Վասպուրական. ե. Յերևանը Սեբեոսի «Պատմություն» մեջ. (տպագրված է իբրև հավելված «Անհայտ աղանդավորներ» զրբույթի).

35. Կարծեցյալ Շաղուկեր. «Պատմութիւն Շաղկոյ Բագրատուն-
ւոյ» գրքի հեղինակը վորոշելու խնդրի շուրջը
(«Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի»
գիրք Ա.—Բ. Վաղարշապատ, 1921—1922) .

36. Սիմեոն Կաթողիկոսի հիշատակարանի ծածկագիրը («Բան-
բեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի», գիրք
Ա.—Բ. Վաղարշապատ, 1921—1922) .

37. «Կամուռնիստական Մանիֆեստի» հայերեն քարգմանու-
թյունները 1887-ից մինչև 1924 թ. («Վերելք»
հանդես, Յերեվան, 1924, № 4—5) .

38. Ռուս-հայերեն տնտեսագիտական տերմինաբանական բառ-
տետր (տպագրված է իրրե հավելված Տյումե-
նեվի «Աշխատանքի պատմության» հայերեն
թարգմանության Ա. Բ. ու Գ. հրատարակու-
թյան մեջ) .

39. Ռուս-Հայերեն Նոր Բառարան. Ա. հատոր, А—Н. (Պ. Սոռո-
նիկյանի, Յե. Տեր-Մինասյանի ու Վ. Փոթե-
յանի հետ միասին), Յերեվան, 1933 (Բ. հատո-
րը, О—Я, մամուլի տակ է) :

II Կ Մ Բ Ա Պ Բ Ա Ն

40. Կարլ Մարքս «Վարձու աշխատանք ու կապիտալ». թարգմ.
Ստ. Շահումյանի, Բ. տպ. Յերեվան, 1921
(Պետհրատի անդրանիկ, № 1 հրատարակու-
թյունը) .

41. Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան (Հ. Աճառյանի ու
Հովհ. Հովհաննիսյանի հետ միասին), Յերե-
վան, 1924 .

42. Ռուս-հայերեն աշխատանքային բառարան Վ. Փոքեյանի
(խմբ. Յե. Տեր-Մինասյանի ու Վ. Փոթեյանի
հետ միասին), Յերեվան, 1931 .

43. Հակոբ Պարոնյան «Յերկերի լիակատար ժողովածու» Ա. հա-
տոր (Մ. Աբեղյանի, Գ. Լեոնյանի, Յ. Պան-
զագյանի ու Ա. Տերտերյանի հետ միասին), Յե-
րեվան, 1931 :

III Բ Ա Ր Պ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

44. Ա. Իսայի «Անհատն ու միջավայրը—Հիսուս, Դարվին ու
Մարքս» («Մուրճ» ամսագիր, 1907, № 4,
ապրիլ) .

45. Քերդնիկով և Սվետլով «Քաղաքական գրագիտության դաս-
ընթաց», Ա. մաս, Յերեվան, 1926 .

46. Ա. Տյումենի «Աշխատանքի պատմությունը», Ա. տպ. Յե-
րեվան, 1924, Բ. տպ. Լենինական, 1925,
Գ. տպ. Յերեվան, 1927 .

47. Ֆ. Միխայիլսկի «Քաղաքատնտեսություն», Յերեվան, 1928 .

48. «Հայաստանի ավտոնոմիան» և Անտանտան. վավերագրեր
խմբերկալիստական պատերազմի շրջանից. Յե-
րեվան, 1926 .

49. Ա. Դեբարին «Մարքսիզմը, Լենինն ու կուլտուրան» («Վե-
րելք» հանդես, Յերեվան, 1924, № 4—5) .

50. Ն. Լենին «Պարենհարկի մասին», Վաղարշապատ, 1922 .

51. Վ. Ի. Լենին «Սոցիալիստական հեղափոխությունը և լու-
սավորության խնդիրները», Յերեվան, 1925 .

52. Վ. Ի. Լենին «Իմպերիալիզմը իրրե կապիտալիզմի նորագույն
ետապ», Ա. տպ. Յերեվան, 1926, Բ. տպ. Յե-
րեվան, 1934 .

53. Վ. Ի. Լենին «Նոր տնտեսական քաղաքականություն», Յե-
րեվան, 1926 .

54. Քաղաքատնտեսության հարցեր. քրեստոմատիա ըստ Լենի-
նի, խմբ. Շ. Մ. Դվոյազկու, Յերեվան, 1929 .

55. Վ. Ի. Լենին «Արհեստակցական շարժման մասին», Մոսկվա,
1930 .

56. Վ. Ի. Լենին ա. Ֆաբրիկաներում ու գործարաններում բան-
վորներից գանձվող տուգանքների վերաբերյալ
որենի բացատրությունը. ք. Գիմնազիական
տնտեսությունները և ուղղիչ գիմնազիաները.
գ. Ֆրիդրիխ Ենգելս. դ. Ինչի՞ մասին են մտա-
ծում մեր միմիսրները. ե. Սոցիալ-դեմոկրա-
տական կուսակցության ծրագրի նախագիծն ու

բացատրությունը. (տպագրված են Լենինի
«Յերկերի» լիակատար թողովածույի Ա. հատորի
հայերեն հրատարակության մեջ), Յերեվան,
1930 (սրանցից «Ֆրիդրիխ Ենգելսը» տպված է
նաև իբրև առանձին գրքույկ, Յերեվան, 1931)։

57. Վ. Շուլցին «Մարքսն ու Ենգելսն իրենց մանկավարժական
ասույթներում», Յերեվան, 1928։

58. Ֆ. Մերինգ ու Ռ. Լյուխեմբուրգ «Կարլ Մարքսի «Կապի-
տալի» համարոտ շարադրանքը», Յերեվան,
1924։

59. Կ. Մարքս «Քաղաքատնտեսության ֆունդամենտալ շուր-
ջը», Յերեվան, 1932 ու վերջապես

60. Կ. Մարքս «Կապիտալ», Ա. հատոր, Յերեվան, 1933։

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0389144

70.075